

Մ Ի Ո Ն

ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՈՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՍՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏԵՐԱՐԳՈՒԹՅԱՆ

Ն Ո Ր Շ Ր Ջ Ա Ն

Զ. Տ Ա Ր Ի - 1932

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՅԻ

Եկեղեցիի աստուածաբանական ըմբռնումին հետ չի կրնար հաշտուիլ ընաւ զաղափարը զոր կ'արտայայտէ այս մակդիրը: Եկեղեցին, իբրեւ հաւատքի զգացման և նոյն իսկ սկզբունքներու վրայ կանգնուած հաստատութիւն մը, արդարեւ օտար կը մնայ և պէտք է մնայ այն բոլոր իմացումներէն՝ որոնք որ և է կողմով կամ կերպով քաղաքական մտածում մը կը շօշափեն: Այսու աւանանքի, կրօնական ստորոգելիի մը չափ սիրելի եղած է մեզի համար այն կոչումը, զոր տեսակ մը ցեղային բնազդով կարծես ա'լ վարժուած ենք ընծայել քսան դարերու քրիստոնէական կեանքով մեր ազգային ինքնուրոյնութեան հետ հիւստուած և տարրացած նուիրապետական այն դրութեան կամ կազմին՝ որ Հայաստանեայց եկեղեցին է:

Դժուար չէ բացատրել այս երևոյթին պատճառը:

Բոլոր եկեղեցիները, իբրեւ աւելի կամ նուազ չափով կոտորակուած մասերը առաքելական եւ յաջորդ դարերու այլ եւս իսկապէս զաղափարական դարձած եկեղեցիին, այս վերջինին իր նախնական միութիւնը կորսնցնելէն ետքը մանաւանդ, հասկնալի ձգտումը ունեցած են մասնաւոր յորջորջումներով առանձնաւորելու իրենց դիմագիծը կամ նկարագիրը:

Լատինականը նախընտրած է որակել ինքզինքը Կաթոլիկ (այսինքն Լ'նդհանրական) տիտղոսով, որովհետեւ, իր կազմութիւնը զտած ըլլալով տիեզերականութեան ողին իրականացնելու մղուած այն հալոցին մէջ՝ որ Հռովմէական կայսրութիւնն էր ի հունմ, կաղապարուած մնաց անոր ընդհանրականութեան այդ ձևին մէջ, հետզհետէ հոգևորական տարազի փոխակերպելով օրէնքի, աւանդութեանց և վարչական յօրինուածութեան այն սարքուածքը՝ զոր ընականօրէն ժառանգած էր Հռովմի քաղաքական կազմէն:

Յունականը որդեգրեց Որթոսոփս (այսինքն Ուղղափառ) կոչումը, պարզապէս ներգործութեամբը՝ վարդապետական կամ դաւանական հարցերու մշակման մէջ իր միտքին կիրարկած ճշդաբանական այն նրբութիւններուն, որոնց համար այնքան արգաւանդ դաշտ մըն էր հին իմաստասիրական դրութիւններով

և դպրոցներով հարուստ իր մտաւորական կեանքը: Ո՞չ ապաքէն իր շունչին տակ ողևորուեցաւ աստուածարանութիւնը, այսինքն քրիստոնէական փիլիսոփայութիւնը՝ իր զարգացման առաջին և զլիսաւոր շրջանին մէջ, և իր իմացական մեթոտներուն ուղղութեամբը բանաձևուած և իրենց վերջնական ձևին յանգեցուած էին քրիստոնէութեան հրամանակարգ սկզբունքներուն (Dogme) ամենէն էական տեսութիւնները:

Ասորականը, եգիպտականը և ուրիշ հին փոքր եկեղեցիներ հետզհետէ ամփոփուեցան իրենց սոսկ ցեղական անուանակոչումին ներքեւ. որովհետեւ, հակառակ նախնական եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ բազում տեսակէտներով կատարած իրենց կարևոր և փայլուն դերին, անոնց մէջ աշօտացած էր անցեալին զիտակցութիւնը, և քաղաքական դժբախտ պարագաներու բերմամբ, իրենց տոհմային ինքնութեան ամենէն բնորոշիչ նշանը՝ լեզուն իսկ կորսնցուցած, չի կրեցան ազգային իտէալի մը յորդ ճառագայթումին մէջ նկատել դալն:

Ի վերջոյ, բարեկարգական մեծ շարժումէն զոյացած եկեղեցիները, ինքզինքը ընդհանրական դաւանող դրութեան մը դէմ ժխտական վերաբերումներէ ծնած ամէնքն ալ, ամէնքն ալ ճանչցուեցան միևնոյն ընդհանուր կոչումի մը տակ, Բողոքական, որ իրենց պատմական ծագումը յիշեցնող բացայայտիչ բառ մըն է լոկ:

Մերինին անուանակոչութիւնը կատարուեցաւ, ժամանակի ընթացքին մէջ, ա՛յնպիսի կերպով մը, որ կը յիշեցնէ վերոյիշեալներէն իւրաքանչիւրին մերթ մէկուն և մերթ միւսին պարագան, աւելի ճիշդ՝ ամէնքն ի միասին համադրաբար: Անիկա ի սկզբան, մեր մէջ իսկ, կոչուեցաւ եկեղեցի Հայոց, այս վերջին բառը (Հայք) աննկելով իր թէ՛ երկրանունի (Հայաստան) և թէ՛ ազգանունի (Հայու-թիւն) իմաստներուն տակ. Eglise de l'Arménie կամ Eglise des Arméniens կոչումը, որով օտարներն ընդհանրապէս ճանչցած են զայն, ցուցումն է լոկ այդ զաղափարին: Նոյն այդ ըմբռնումին մերձաւոր մէկ ձևն է նաև Հայաստանեայց եկեղեցի յորժորջումը, որ բաւական կանուխէն սկսաւ զործածուիլ մասնաւորաբար մեր մէջ նոյն իսկ, երբ հայ ժողովուրդը, թէև կորսնցուցած իր քաղաքական կամ պետական ինքնութիւնը, ամբողջովին կ'ապրէր տակաւին իր պատմական հայրենիքին սեփական սահմաններէն ներս:

Բախտին դարձուածքներովը՝ երբ հետզհետէ փոխուեցաւ իրերու վիճակը, երբ զաղթականութեան բազմիցս կրկնուած շարժումներէ վերջ, Հայութիւնը տնտեսական և ընկերային դիրքի տեսակէտներով առաւելակշիռ դիրք ունեցաւ աւելի հայրենիքէն արտասահման մարզերու քան նոյն իսկ հայրենիքին մէջ, Հայաստանեայց զուգընթացօրէն, այսինքն առանց բոլորովին տկարացնելու և կամ մոռցնելու զայն, սկսաւ զործածուիլ նաև Հայ կամ Հայկական եկեղեցի կոչումը, որ, այդ պայմաններու մէջ բնականաբար աւելի յատկանշական պիտի նկատուէր, աւելի ճշգրտութեամբ անունի մը մէջ բիւրեղացնելով հաստատութեան ամենէն բարացուցական հանգամանքներէն մին:

Գալով Լուսաւորչական (ըստ օտարներու՝ Գրիգորեան) տիպոսին, աւտիկա՝ թէև ըստ ինքեան սրտամերձ և մեղի համար յոյժ սիրելի որակում մը, բայց իսկապէս զործն է մեր եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը կեղակարծ ներկայացնելու այն կրճատ մտայնութեան, որուն դէմ հակազդաբար ի գործ դր-

ուած ունակութիւն մը դարձաւ յետոյ, հեռաւոր հայ գաղութներու մէջ մասնաւոր, Հայ առաքելական միայն կոչուելու իր ձը (*):

Հայոց, Հայաստանեայց, Հայ կամ Հայկական. (Eglise de l'Arménie, Eglise des Arméniens, Eglise Arménienne). ա՛յս միայն կրնայ և պարտի լինիլ մեր եկեղեցիին բուն բարացուցական տիտղոսը, վերացարար կամ անշատօրէն ու է կրօնական առումէ մը, այսինքն ցորչափ ժողովրդային զգացումը պատմական կամ պարագայական ճշդումով մը որոշադրելուն վրայ է հարցը:

Ուղիղ է, այո՛, երբ օտարներն ու մենք ինքնին այդ անուններէն մէկովը կամ միւսովը միայն կը կոչենք մեր եկեղեցին. բայց մեր տոհմային զգացումին և պատմական զիտակցութեան տեսակէտէն ա՛յլ աւելի ուղիղ պիտի ըլլար անշուշտ որ մենք մասնաւորաբար յորշորջէինք զայն՝ ազգային: Այս բառը աւելի յստակ և ներոյժ ըմբռնումով մը կ'արտայայտէ ինչ որ միւս չորսը, իւրաքանչիւրն առանձնապէս կամ ամէնքը միասնաբար պիտի նշանակէին. վասնզի Հայաստանեայց եկեղեցին այն կենդանի զործարանաւորութիւնն է որ ու է ուրիշ հաստատութենէ աւելի կրնայ խորհրդանշել ինչ որ, իբր ոգի, իբր ձգտում և իբր նկարագիր, ամենէն աւելի ազգային եղած է և է Հայութեան կեանքին մէջ. ոչ միայն այդ՝ այլ նաև ինքն է եղած որ Հայ ժողովուրդին դառնոր զոյութեանը ընթացքին ծնած, ստեղծագործած և պահպանած ու աճեցուցած է ընկերային և հասարակական այն բոլոր տրամադրութիւններն ու հոգեվիճակը, որոնք անհրաժեշտ են որպէսզի ժողովուրդ մը կարենայ ինքզինքը զգալ և ճանչնալ իբր ազգ:

Ազգային եղած և ինքզինքը այդպէս նկատած է անիկա ճիշտ այնպէս՝ այսինքն նոյն այն պայմաններուն մէջ, ինչպէս և որոնց մէջ ընդհանրական նկատած է ինքզինքը լատին եկեղեցին՝ իր կազմաւորման միջավայրն ու թուականը ոգևորող տիեզերականութեան ձգտումին մէջ, կամ ինչպէս սիրած է ուղղափառ ճանչնալ ինքզինքը յունականը՝ իր մտայնութեան ամենէն տիրական հանդիսացած ազդեցութեան ներքև:

Ազգային մտատիպար, ազգային բարք և սովորութիւններ, ազգային լեզու և գրականութիւն, ազգային կեանքի իմացական և բարոյական ներգործութիւններ, ազգային միտք և արուեստ. ասո՛նք եղած են այն ազգակները, որոնք, իբրև զգացում եւ ներշնչութիւն, Հայութեան հոգւոյն մէջ կերպաւորած են Աւետարանի խորհուրդը եւ Քրիստոնէութեան ոգին, իրե՛նք ինքնին նախ յօրինելով աստուածային ճշմարտութեան գերազանց կրօնքին մեր մէջ ընդունարան և պահապան լինելու սահմանուած Հաստատութիւնը՝ իբրև նուիրապետական զրութիւն, և յետոյ, իրենց կարգին, անկէ ընդունելով անմիջապէս իրենց իսկ զոյութեան և յաւերժացումին երաշխիքն ու հսկողութիւնը: Կրօնի զգացումն ու ազգութեան զաղափարը՝ փոխադարձաբար զիրար ամրապնդող և

(*) Պիտի չուզէինք ակնարկել անգամ հոս կաթոլիկ ազգակիցներու կողմէ մեր եկեղեցին երբեմն էջմիածնական կոչելու ֆորթնակ ձգումին, երբ վերջեւ հրապարակուած Ազգային Պատմութեան մը մէջ վերսին գործուած չլլար այդ սխալը. ո՛ր պիտի հասներ արդեօք զաղափարներու շփոթութիւնը, երբ մենք եւս ուզէինք վարժեցնել զմեզ եկեղեցիի մը մակղիւր ամացեցնել այդ եկեղեցիին պէտքն արուաժայր եղած բաղաժին ամուսնէն . . . :

իրարու հետ շաղահիւսուած բարոյական զոյգ ոյժերն եղած են մեր դարաւոր կեանքի իրականութեան մէջ, Քրիստոնէական թուականին առաջին դարէն սկսեալ, այսինքն եկեղեցին, շատ կանուխէն, մեր մէջ եղած է այն ժամադրաւորը՝ ուր հաւատքի տեսականը և հայրենիքի կամ ազգայնութեան իտէալը առաջին իսկ օրէն ճանչցած են զիրար և մին միւսով ոգեւորուած:

Արժան է դիտել թէ մեր մէջ եկեղեցւոյ ներքին կեանքին մէջ ամենէն աւելի զործունեայ դեր կատարող հոգևորականները նոյն ատեն ամենէն ակնաւոր ազգային զործիչներ են եղած. Լուսաւորիչ, Սահակ, Մեսրոպ, Գիւտ, Մանգակունի, Օձնեցի, Սիւնեաց Դպրոցի նախագոյն վարդապետները, և յետոյ Վկայասէր, Շնորհալի, Գրիգորիսեանք, Տաթևացի՝ իր ամբողջ բանակովը, ԼՂ-միածնի վերջնական վերածնութենէն ետքը երեցոյ մեծագոյն գէմբերը, Մովսէս Տաթևացի, Սիմէոն Զուղայեցի, Ներսէս Աշտարակեցի, մինչև Վարժապետեան և Խրիմեան, և ուրիշներ, ամէնքն ալ, որքան հաւատքի օրհնականներ նոյնքան նաև ազգային մտատիպարի զօշակիրներ եղած են նոյն ատեն, իրենց անձին վրայ նոյն իսկ ցոլացնելով ազգին և եկեղեցիին անբաժանելիութեան սկզբունքը:

Այդ սկզբունքը խորհրդանշող ուրիշ և աւելի սրտազրաւ պատկեր մըն է տակաւին այն իրողութիւնը, որուն համեմատ, մեր մէջ, եկեղեցին ժողովուրդը կամ ազգն է ինքնին: Մեր մէջ չկայ այն խիստ տարրորոշումը, զոր ուրիշ ժողովուրդներ ընդհանուր առմամբ ի յայտ կը բերեն, եկեղեցւոյ կալուածին մէջ նոյն իսկ, հոգևորականութեան և աշխարհականութեան միջև, առաջիններուն միայն սեփական տիրոյթը դարձնելով կարծես եկեղեցիին իրաւական եւ իրական կեանքը, իբրև զաշտ հոգևոր զործունէութեան: Ընտրական, վարչական, կարգապահական և նոյն իսկ դաւանաբանական խնդիրներու տնօրինութեան մէջ աշխարհիկ տարրին մասնակցութիւնը և միջամտութիւնը եկեղեցւոյ զործերուն՝ զայդ միայն կը հաստատէ, և կղերականութեան անզոյութիւնը մեր մէջ, իբրև գաղափար և իբրև դրութիւն միանգամայն, ամենէն ազդեցիկ ապացոյցներէն մին է այդ իրականութեան: Ատոր մէկ ուրիշ փաստն է մեր եկեղեցականութեան մէջ միշտ ի զօրու եղած լինելը ամուսնաւոր հոգևորականութեան, որ, վերջապէս, մէկն է եկեղեցիին իր ժողովուրդին կամ ազգին հետ կենդանի յարաբերութեան մէջ ապրելու նշաններէն:

Գարձեալ, մինչ հոգևորականը լատին եկեղեցւոյ մէջ, զոր օրինակ, հաւատոյ տարածման կամ քարոզութեան, և յունականին մէջ սրբազնագործ կատարողութեան նուիրուած պաշտօնեայ մըն է այլամերժօրէն կամ առաւելապէս, հայ եկեղեցականը այդ երկու հանգամանքներուն հետ ի միասին նոյն ատեն իր ժողովուրդին և անոր մատաղ սերունդին ընդհանուր ուսուցումին և դաստիարակութեան զործին լծուելու կոչումը կը զգայ իր մէջ առաջին օրէն, հաւասար չափով: Անհնար է, անտարակոյս, անտեսել կաթոլիկ կղերին վերջին դարուն մէջ մանաւանդ ամէն կողմ պարզած կրթական անսահման զործունէութիւնը, բայց անկարելի է չգիտել միևնոյն ժամանակ յոյժ որոշ այն ձգտումը, որով անոր ամբողջ ուշն ու կորովը, ուսուցումի և դաստիարակութեան ամէնէն աշխարհիկ մարդերուն մէջ ալ, կ'ուղղուին միշտ գէպի կրօնական ծաւալողութեան սկեռակէտը: Նպատակ չունինք բնաւ հոս չգնահատելու լատին կղերին

այս տեսակէտը եւ ուղղութիւնը. ընդհակառակն. բայց կ'ուզենք նոյն ատեն հաստատել թէ հայ եկեղեցականը, երբ դեռ բոլորովին իր ձեռքն էր իր ժողովուրդին ուսուցումին եւ դաստիարակութեան գործը, նուիրուած էր անոր՝ ոչ միայն հաւատքի եւ բարոյականութեան այլ նաեւ ջերմ ազգայնականութեան ուղիով մը միշտ, իր մտահոգութեանց կշիռին մէջ նոյն դիմին վրայ բռնել վարժուած ըլլալով միշտ կրօնքին և ազգութեան զոյգ նժարները:

Այո՛, որովհետեւ կրօնքն ու կրթութիւնը, ուրիշ բառով՝ հաւատքն ու գիտութիւնը, երկուքն ալ աստուածային յայտնութեան շուրջն են մարդուն մէջ, մին՝ սրտին, միւսը՝ բանականութեան միջոցաւ ծախած անոր հոգւոյն խորը. երկուքն կեանք և լոյս, որոնց նուիրուին, ի սկզբանէ անտի հրայրքը եղաւ այս եկեղեցիին, իր ազգին սիրոյն համար զերազանցօրէն:

Մի, սուրբ, ընդհանրական, եւ ստաբիլական. ասոնք են Քրիստոսի եկեղեցիին բուն ստորոգելիները՝ աստուածաբանական իմացութեամբ: Հայ եկեղեցին, իր հինաւուրց ուղղափառութեան իրաւունքով նոյն իսկ, աստուածաբանական տեսակէտով իրաւունք ունի ճանչցուելու յաւէտ այդ տիտղոսներուն ներքեւ, քանի որ հիմնուած է առաքելական քարոզութեամբ և միութեանը՝ սրբութեանը և ընդհանրականութեանը վրայ քրիստոնէական այն հաւատքին, զոր ունէր Քրիստոսի եկեղեցին՝ քրիստոնէութեան առաջին դարերուն մէջ: Բայց իր պատմական նկարագիրը ներկայացնող մակդիրը պէտք է ըլլայ Հայոց, Հայաստանեայց, Հայկական կամ Հայ Ազգային Ուղղափառ Եկեղեցի:

* * *

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՈՒՒՏԻ ՏԱՊԱՆԱԿԸ

1. — Ի՞ր զանազան անունները.

Տապանակը, որու մասին է մեր խօսքը, կը կոչուէր ա) Տապանակ Վկայութեան, պարունակելուն համար Օրէնքի տախտակները՝ իբրեւ վկայ Աստուծոյ կամքին և ժողովուրդի հաւատարմութեան. բ) Տապանակ Ուխտի, ըլլալուն համար ուխտի կամ դաշինքի նշանը՝ կնքուած Աստուծոյ և Իսրայէլի որդիներուն միջեւ. և գ) Ենովայի Տապանակը, ըլլալուն համար Աստուծոյ աթոռը:

2. — Ինչո՞ւ շինուեցաւ Տապանակը.

Կարմիր Ծովէն հրաշալի անցքը որքան որ քաջալերեց նախապէս Իսրայելացիները, բայց յետոյ անապատի ամալութեան մէջ, երբ Մովսէս Սինայի վրայ առանձնացած էր, անոնք լքուած կարծեցին իրենք զիրենք

ու յիշեցին Եգիպտոսի ոսկիէ, արծաթէ և քարէ բազմաթիւ չաստուածները ու անոնց ի պատիւ կատարուած պերճաշուք թափօրները, ու անոնց նմանող աստուած մը պահանջեցին Ահարոնէն: «Եւ ժողովուրդը տեսնելով որ Մովսէս ուշացաւ լեռնէն իջնելու, հաւաքուեցաւ Ահարոնի քով ու բռաւ. Ելի՛ր աստուածներ շինէ մեզի, որ մեր առջեւն են թան. վասնզի չենք գիտեր ի՞նչ եղաւ այն Մովսէսը՝ որ հանեց մեզ Եգիպտոսէն» (Ելք ԼԲ. 1): Ահարոն իրեն մատուցուած օգնելով Եգիպտական Ապիս կովին նմանութեամբ ոսկիէ հորթ մը շինել տուաւ:

Աստուած նախատեսած էր Իսրայելացւոց այս օրինական պահանջը, այն է՝ ունենալ աստուածային ներկայութեան մէկ զգալի նշանը, ու անոնց դատապարտելի կռապաշտութեան այս մեղքը գործելէն առաջ հրամայած էր արգէն՝ չարժական մեհեաններու նմանութեամբ Տապան մը շինել, վանելու համար անոնց մէջէն կռապաշտական ամէն յիշատակ (Ելք ԻԵ. 10-28):

Այդ Տապանը զանազան առարկաներ

պարունակող արկղ մըն էր ու չէր նմաներ Եգիպտացոց այն նուիրական նաւակներուն, որոնցմով Հաստուածներն ու մեռելները կը փոխադրուէին երկնային Նեղոսի վրայէն: Նաեւ չէր պարունակեր կամ չէր կրեր ոչ մէկ աստուածութեան պատկեր, այլ միայն աստուածային ներկայութեան տեսանելի մէկ խորհրդանշանն էր ան:

3.— Տապանակին նկարագրութիւնը .

Տապանակը անփոք կամ աքաբալի փայտէ շինուած էր: Անիկա ունէր երկուք ուկէս կանգուն ($= 1,30 - 1,40$ մեղր) երկայնութիւն, մէկուկէս կանգուն ($= 0,78 - 0,84$ մեղր) լայնք և նոյնքան ալ բարձրութիւն, և զուրսէն ու ներսէն պատուած էր մաքուր ոսկիով: Նոյնպէս ոսկիէ պատուած և զարդով մը շրջանակուած էր անոր ներսի կողմը, ու հաւանական է որ անոր քանդակազարդ պատկները զուրս ցցուած և դէպի վար կախուած ըլլային շրջանակէն: Ուղղահայաց կամ թեթեւօրէն հակած էին Տապանակին անկիւնները: Երկու կողմնակի երեսներուն վրայ, դէպի վերև, չորս անկիւնները ոսկիէ օղակներ աղուցուած էին, որոնց մէջէն անփուտ փայտէ երկու ոսկիապատ ձողեր կ'անցընէին՝ որպէսզի անոնցմով կարելի ըլլար վերցնել Տապանակը: Սողոմոն հտքէն Տաճարին մէջ պահեց այդ ձողերը (Գ. Թագ. Ը. 7-8):

Զուտ ոսկիէ կափարիչ մը կը ծածկէր Քառուրթիւնը, որուն վրայ կը գտնուէին երկու ոսկիէ կռածոյ քերովքէներ, ինչ որ արձաններու արգելքին դէմ օրէնքով արտօնուած միակ բացառութիւնն էր, և այս բացառութիւնը չէր կրնար փնտել ժողովուրդին, քանի որ Տապանակը միշտ ծածկուած կը մնար անոր տեսութենէն:

Կը մնայ գիտնալ՝ թէ ի՞նչ էին իրօք այդ արձանները: Քերովքի բառին ծագումը սեմական է, բայց շատ հաւանական է որ այդ բառը ո՛չ թէ արծիւի թւերով Քերուրթիւն (Kéroubi) նշանակութիւնն ունի, այլ թեաւոր մարդոց այն արձաններուն, զորս եբրայեցիք տեսած էին Եգիպտոսի մէջ: Այդ արձանները կը կարծուի թէ ունէին մարդոց՝ քան եգիպտահաւի կամ բազէի գլխով կուռքերը յիշեցնող թռչունի գլուխներ: Անոնք իրարու կը նայէին դէմ առ դէմ ու իրենց հորիզոնաձև մեծ թւերը

ամբողջովին Քառութեան վրայ տարածուած էին: Իսկ Քերովքները ծնրադիւր էին թէ յտանկայս, դժուար է բան մը ըսել այս մասին: Միայն գիտենք թէ յետոյ Սողոմոնի ձեռքով Տաճարի Սրբութիւն Սրբոցի մէջ զրուած Քերովքները փոքր վրայ էին, ու չէին նմաներ Տապանակի Քերովքներուն ու մեծ էին անոնցմէ, քանի որ իւրաքանչիւրը ունէր հինգ կանգուն երկարութիւն (Բ. Մնաց. Գ. 13):

4.— Ի՞նչ բանի կը ծառայէր Տապանակը .

Տապանակը բնականաբար սահմանուած էր պահելու իր մէջ Վեկայութիւնը, այսինքն Օրէնքի տախտակները (Բ. Օրհնք Ժ. 5): Մովսէս հրաման ընդունեցաւ Աստուծմէ՝ վրանին կամ խորանին տակ, ո՛չ թէ ներքը, զնեւ հրաշայի մանանան պարունակող ոսկիէ սափոր մը (Ելք ԺԶ. 34) և Ահարոնի ծաղկեալ զաւազանը (Թխք ԺԷ. 10): Բայց անապատի յաճախադէպ տեղափոխութեանց ժամանակ հրամայուած էր Տապանակին մէջ զնեւ մանանայի սափորն ու Ահարոնի զաւազանը, ինչպէս կը վկայէ Ս. Պօղոս (Եբր. Թ. 4) ու կը հաստատէ հրէական աւանդութիւնը: Հաւանական է որ հոն կը զրուէր նաեւ Օրինաց Գիրքը, զոր հրամայած էր Աստուած զետեղել նուիրական սպասներուն քով (Բ. Օրհնք ԼԱ. 26): Սողոմոն երբ շինեց Տաճարը, այնուհետեւ մի միայն Օրինաց Տախտակները պահուեցան Տապանակին մէջ (Գ. Թագ. Ը. 9):

Տապանակը զլխաւորաբար սահմանուած էր ընդունիլ Աստուծոյ պատգամները, որոնք կը լսուէին Քառութեան սեղանին և քերովքներուն թեւերուն մէջէն: «Եւ հոն եւ քեզի պիտի հանդիպիմ, ու Քառութեան վրայէն՝ Վեկայութեան Տապանակին վրայի երկու քերովքներուն մէջտեղէն՝ Խոյսէլի որդիներուն համար պատուիրելիքներու մասին պիտի խօսիմ քեզ հետ» (Ելք ԻԵ. 22): Եւհովայի ներկայութիւնը յայտնի կ'ըլլար ամպի մը երևումով (Ղևս. ԺԶ. 2, Թխք ԺԷ. 4): Մովսէս երբ կը տեսնէր ամպը, Վեկայութեան Տապանակին վրայ եղած Քառութեան վերի երկու քերովքներուն մէջտեղէն կը լսէր իրեն հետ խօսողին ձայնը ու ինք անոր հետ կը խօսէր» (Թխք Է. 89): Եւետոյ նոյնպէս խօսեցաւ Աստուծոյ

Յետուին հետ (Յևս. Է. 6-10) և հանդիսաւոր պարագաներուն խօսեցաւ նաև քահանայապետներու հետ:

Քաւութիւնը, ուրիմն, անտեսանելի աթոռն էր Աստուծոյ, զոր Հին Կտակարանի բազմաթիւ էջերը կը ներկայացնեն իբրև բազմաժանր երկու քերովրէներու մէջտեղը (Ա. Թագ. Դ. 4, Բ. Թագ. Զ. 2, Դ. Թագ. ԺԺ. 15 և այլն):

5. — Տապանակին պատմութիւնը.

Իսրայելացւոց եղիպտոսէ ելլելուն երկրորդ տարուան առաջին ամիսը Մովսէս Վկայութեան Խորանին մէջ զետեղեց Բնութիւնի ձեռքով շինուած Տապանակը ու վարագոյր մը ձգեց անոր տուփէ, ծածկելու համար զայն ժողովուրդի տեսութենէն: Ապա առաջին անգամ տեսնուեցաւ Աստուծոյ ներկայութիւնը յայտնող փառաւոր ամպը, որուն երևումին կամ աներևութանալուն համեմատ Իսրայելացիք կը չուէին կամ կը բանակէին անապատին մէջ: Տապանակին պահապան կտրգուեցան Ղեւիի ցեղէն Կահաթի որդիները (Թիւմ Գ. 30): Ղեւիի ցեղին ու մանաւանդ միւս ցեղերուն պատկանող ընտանիքներու անդամներէն որ եւ է մէկը չէր կրնար ո՛չ կրել զայն և ո՛չ իսկ զպիւլ անոր (Յևս. Գ. 4, Բ. Թագ. Զ. 6, Ա. Մնաց. ԺԵ. 2): Բանակը շարժելու պահուն Ղեւաացիները վար կ'առնէին Սրբութիւն Սրբոցի ներքին մասը ծածկող վարագոյրը ու անով կը փաթթէին Տապանակը:

Զուելու ատեն առջևէն կը տարուէր միշտ Տապանակը: «Ու Տապանակին չուելու ատենը կ'ըսէր Մովսէս. ելիւր, ո՛վ Տէր, և թող ցրուին քու թշնամիներդ ու տոջեզդ փախուստ տան քեզ ատողները: Ու անոր կենալու ատեն կ'ըսէր. Իսրայէլի հազարաւորներուն ու բիւրաւորներուն զարծիւր, ո՛վ Տէր» (Թիւմ Ժ. 35-36): Տապանակը Իսրայելացիներուն համար Աստուծոյ ներկայութիւնն էր անապատին մէջ:

Անգամ մը անոնք առանց Տապանակին յարձակեցան Ամադեկացւոց և Փղշտացւոց վրայ, որուն չէր հաւանած Աստուած, ու պարտուեցան Հօրմայի մէջ (Թիւմ ԺԴ. 44-45):

Յորդանանի ջուրերը երկու քիւ բաժնուեցան Տապանակը զետին մէջ մտնելուն պէս, ու ճերը Տիրոջ Ուխտի Տապանակը

կրող քահանաները կ'ան Յորդանանէն ու անոնց ստեղծեց ջամաքին վրայ կոխեցին՝ Յորդանանի ջուրը իր տեղը դարձաւ ու առաջուան պէս իր բոլոր եղբայրներուն վրայ քալեց» (Յևս. Դ. 18): Ապա Յետուի հրամանով եօթն օր շրջեցուցին զայն երկաթով բոլորտիքը ու ինկան անոր պարիսպները (Յևս. Զ. 6-16):

Շատ չանցած՝ Տապանակը կեցաւ Սիւքեմի մօտ, Դեբաղ և Դարիզին լեռներուն մէջտեղ, օրինապահներուն և օրինադանցներուն ուղղուած օրհնութեանց և անէծքներու վեհապանծ տեսարանի պահուն (Յևս. Լ. 33):

Սելով⁽¹⁾, Եփրեմի ցեղին մէջ, զրեթէ երեք դար բնակավայրը եղաւ մեծ քահանայապետին, ու հոն պահուեցաւ նաև Ուխտի Տապանակը, Վկայութեան Խորանին ներքեւ, որ հաստատուն կը մնար իր տեղը, և միայն Տապանակը զուրս կը հանուէր զինուորական արշաւանքներու ատեն: Հնդիքահանայապետի օրով՝ անգամ մը Փղշտացւոց դէմ պատերազմի ժամանակ երբ տարուեցաւ Տապանակը՝ գրաւեցին զայն թըշնամիները, ու տանելով Ազովտոս՝ իբրև պատերազմական աւար զրին Դագոն չաստուածի տաճարին մէջ: Քաղաքին բնակիչները առաջին օրը տեսան որ երեսի վրայ գետին տապալած էր իրենց կուռքը, իսկ երկրորդ օրը՝ ջարդ ու փշուր եղած էր ան Տապանակին առջև: Ասկէ զատ՝ Ազովտոսի բնակիչները ակտայան թանջքի ուռեցքով ու այդ սոսկալի պատուհասը տարածուեցաւ ամբողջ երկրին մէջ: Փղշտացիք եօթն ամիս ուրիշ քաղաքներ (Դէթ, Ակկարոն) շրջեցուցին Տապանակը, բայց երբ տեսան թէ ամէն տեղ Աստուծոյ բարկութիւնը կ'իջնէ բնակիչներուն վրայ՝ որոշեցին ազատել օձիքներն զիրենք պատուհասող այդ աւարէն: Դրին Տապանակը ինչպէս նաև քաւութեան նուէրներ՝ նոր սայլի մը վրայ, ու երկու երինջներ լծելով անոր՝ ազատ արձակեցին: Երինջները ուղղուեցան դէպի Յուդայի լեռները: Բնթսամիւսի մէջ Հրեայք խանդավառութեամբ ընդունեցան սայլը, ու վար լիջեցնելով Տապանակը՝ մեծ քարի մը վրայ զրին, ու անոր առջև զոհեցին սայլը քա-

(1) Երուսաղէմի հիւսիսը՝ Բաաաւուն բլրամերի շախ հետու:

չող երկու երկնքները: Սակայն բառական թուով Բեթսամիւսացիք կհանքերնին վրայ տուին՝ անդդոյլ ակնարկներ ձգելնուն համար Տապանակին վրայ⁽¹⁾: Ասոր վրայ իսկոյն լուր ղրկեցին Կարիթարիմի մարդոց՝ որ դան ու վերցնեն Տապանակը Բեթսամիւսէն (Ա. Թագ. 2.): Վերջիններս զետեղեցին զայն Կաբաայի մէջ՝ Կարիթարիմի⁽²⁾ բարձունքը, և մնաց Տապանակը հոն Սամուէլի դատաւորութեան ամբողջ տեսչութեան: Սաւուղ անոր շնորհիւ փայլուն յաղթանակ մը տարաւ Փղշտացւոց դէմ Մաքմասի⁽³⁾ մէջ (Ա. Թագ. ԺԴ. 18):

Դաւիթ Երուսաղէմի տիրելէն յետոյ ուղեկով միւսնոյն ժամանակ կրօնական կեդրոն ընել իր մայրաքաղաքը՝ Տապանակը բերելու համար Կարիթարիմի Կաբա⁽⁴⁾ քաղաքը գնաց: Դրին նուիրական արկղը սայլի մը վրայ, զոր կը վարէին Ամիւնադարի երկու որդիները՝ Ուզա և Աքիսով: Փառաշուք թափօրի մը մէջտեղէն կը յառաջանար Տապանակը, մինչ «Դաւիթ ու Խաթայէի բոլոր տունը մայր փայտէ շինուած տեսակ տեսակ նուագարաններով՝ քնարներով, տաւիղներով, թմբուկներով, զափերով ու ծնծղաներով Տիրոջ առջև կը կաքաւէին» (Բ. Թագ. 2. 5): Սայլին լըծուած եղները սխալ քայլ մը առին, և Ուզա երկարեց ձեռքը ու բռնեց Տապանակը, բայց մահացաւ անմիջապէս, վասնզի Կահաթի սերունդին պատկանող Ղեւտացիները միայն կրնային զպիլ անոր (Թիմ. Գ. 30): Այս դէպքէն զարհուրած՝ Դաւիթ թողուց Տապանակը Գեթսեի Արդեղովի տունը, ու հոն անիկա օրհնութեան աղբիւր մը եղաւ իր ամբողջ ընտանիքին համար: Երեք ամիս յետոյ Դաւիթ վերցուց Տապանակը այն տեղէն և նոյն հանդիսաւորութեամբ տարաւ զրաւ զայն Սիոն Լեւրան⁽⁵⁾ վրայ իր կանգնած վրանին ներքև:

Ապա Դաւիթ ըսաւ Նաթան մարգարէին՝ թէ կը տառապի մտածելով որ աւելի ազէկ բնակարան մը ունի ինք քան Աստուծոյ Տապանակը. «Եղեւնափայտէ տան մը մէջ կը բնակիմ ես, մինչ Աստուծոյ Տապանակը վրանի մը ներքև կը մնայ» (Բ. Թագ. Է. 2): Այդ պատճառաւ ուղեց տաճար մը շինել Աստուծոյ, և «աւոյն»՝ Նաթան մարգարէին եղած յայտնութեան մը համաձայն՝ իր Սողոմոն որդւոյն պահուած էր այդ պատիւը (Բ. Թագ. Է. 13):

Երբ Դաւիթ փախուստ կու տար Արիւսողովի առջևէն՝ հրամայեց Սաղովկ քահանային ու Ղեւտացիներուն, որ Սիոն դարձնեն Տապանակը, ու իր տեղը զնեն զայն (Բ. Թագ. ԺԵ. 24-29): Սողոմոն ողջակէզներ և խաղաղական զոհեր մատոյց Ուխտի Տապանակին առջև (Կ. Թագ. Գ. 15), զոր զրա Տաճարի Սրբութիւն Սրբոցին մէջ (Գ. Թագ. Բ. 1-21, Բ. Մնաց. Ե. 7-9):

Մանասէ և Ամոն ամպարիշտ թագաւորները ուրիշ տեղ փոխադրեցին Տապանակը, ետքէն Յովսիա հրամայեց Ղեւտացիներուն՝ Տաճար վերադարձնել զայն ու բնու տեղէն չշարժել այլևս (Բ. Մնաց. ԼԵ. 3):

Սակայն և այնպէս Երեմիա մարգարէի աղաարարութեան համաձայն Վկայութեան Տապանակը պիտի զաղրէր գոյութենէ. «Ու այն օրերուն՝ երբ դուք բազմանաք ու աճիք երկրի վրայ, կ'ըսէ Եհովան, Տիրոջ Ռիսի Տապանակը պիտի չըսեն այլևս: Անիկա ո՛չ մէկուն միտքը պիտի գայ ու ո՛չ ոք պիտի յիշէ զայն և պիտի այցելէ անոր» (Երեմ. Գ. 16): Երբ կը մօտենան Բաբելոնի գերութեան օրերը, Երեմիա իր իսկ ձեռքով կ'անյայտացնէ Տապանակը, Վրանին և Խնկոց սեղանին հետ միասին Նաբաւ Լեւրան մէկ քարայրին մէջ պահելով զայն (Բ. Մակ. Բ. 4-8): Այնուհետև չ'երևիր այլևս Տապանակը՝ ո՛չ Զորաբարկի շինած երկրորդ Տաճարին և ո՛չ Հերովդէս Մեծի շինած երրորդ Տաճարին մէջ⁽¹⁾:

Հայացուց՝ Մ. Ե. Ն.

(1) Յունական բնագիրը կ'ըսէ թէ Յեֆնիայի որդիները ժողովուրդին հետ չուրախանալուն համար մանուամբ պատժուեցան:

(2) Երուսաղէմի հիւսիս-արեւմուտք՝ Կաբեթի մէջ:

(3) Երուսաղէմի հիւսիս-արեւելք՝ Կաբեթի մէջ:

(4) Տապանակը 80 արծիւ չափ հոն մնացած էր. բացի այն կարն միջոցէն՝ երբ Սաւուղ ուրիշ տեղ մը փոխադրած էր զայն:

(5) Սիոն Լեւր կամ Դաւիթի լազաբը չէ այն լեւ-

որ, ուր հիմա կը գտնուի Վերմանուրը, այլ այն փոքր լուսն է՝ որ սովորաբար կը կոչուի Ուխտ:

(1) St'e Vigouroux, Dictionnaire de la Bible, ARCHE D'ALLIANCE բառին ներքին:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

ՏԱՂ ՍՈՒՐԲ ԽԱԶԻՆ, Ի ԲԱԶՄԱԽՈՐՀՈՒՐԴՆ

Խաչն ի նախնումն երեսեցաւ
 նախագուռակ հաւրն Աղամայ,
 Ծաղկեալ ի դրախտն աստուածատունկ
 մխիթարիչ եղև Սեբա,
 Մեք ի յայն փայսն եմք յուսացեալ
 յոր Տէր Յիսուս բեւոեցաւ,
 Եւ խոնարհեալ երկրպագեմք
 աստուածընկալ սուրբ նշանին:

Ի յերրորդումն երեսեցաւ
 մեծի Նոյի նահապետին,
 Առեալ հրաման կազմեալ ճապան՝
 խաչանըման արինակէր.
 Մեք ի յայն փայսն. եւայլն:

Ի չորրորդումն երեսեցաւ
 Աբրահամու հաւրն արդարոց,
 Առեալ զորդին իւր զԻսահակ
 հանեալ ի լեռոն ի Կարմեղա,
 Եւ փոխանակ Իսահակայ
 խոյն կախեցաւ ի Սաբեկայ.
 Մեք ի յայն փայսն. եւայլն:

Ի հինգ դարուն երեսեցաւ
 խաչն Յակոբայ Իսրայելին,
 Սանդուխ կանգնեալ էր լուսեղէն,
 որ հասանէր յերկինս հրեղէն.
 Մեք ի յայն փայսն. եւայլն:

Ի վեց դարուն երեսեցաւ
 խաչն ի ձեռինըն Մովսէսի,
 Հերձանելով զծովն Կարմիր,
 առաջնորդէր Իսրայելի.
 Մեք ի յայն փայսն. եւայլն:

Ի յօթերորդն երեսեցաւ
 Ամբակումայ մարգարէին,
 Ի մէջ երկուց աւազակաց
 կայր բեւոեալ ի խաչն Աստուած.
 Մեք ի յայն փայսն. եւայլն:

Յուրերորդումն երեսեցաւ

Սուրբ Գրիգորի Լուսաւորչին,

Կամար կանգնեալ էր ամպեղէն,

Խաչն ի վերայ էր լուսեղէն.

Մեք ի յայն փայսն. եւայլն:

Յիններորդումն երեսեցաւ

Խաչն ի լերինն Չիբենեաց

Պայծառացեալ ի Գողգոթա,

ի սուրբ բաղա՛նն Երուսաղէմ.

Մեք ի յայն փայսն. եւայլն:

Ի Ժ. երորդումն երեսեցաւ

Խաչըն լուսովն հրաւալի,

Քրիստոնէից պարծանք յայսնի,

ուրացողաց կոծող լինի.

Մեք ի յայն փայսն. եւայլն:

Եւրնապայծառ լուսով փայլի,

եկեալ ի Գողգոթա կանգնի,

Յամէն ազգաց երկրպագի,

յարաձգական յաւիտենին.

Մեք ի յայն փայսն. եւայլն:

Թ Ա ի Ա Ն Ձ Ա Ն Ք

Դուն խօլ աստուածք ոսկեթեւ մեղունեւուն,

Դուն ջինջ աստուածք բիւրեղին ուր կը հնչէ

Աղբիւրներու ծիծաղին մէջ, անունդ ի՛նչ է,

Որ քեզ կանչէ՛ր կարենայի լուռ իմ հոգւոյն . . .

Կարենայի՛ր քեզ ընդգոցել ստերներուն

Թափանցաւոր որոնց մէջէն պիտի գրկէ

Լոյսին կառօն իր երեւոյթը սասափէ

Համբաններուն անհուն քնարի նըման քրքումն . . .

Կարենայի՛ր քեզ դիտելով զմայլահար՝

Դառնալ սրսիս ու միշտ քեզի՛ր զսնել իր մէջ,

Դուն խօլ աստուածք բոցերուն եւ անհամար

Ծաղիկներուն, ո՛վ պիտի տայ ինծի նորէն

Սիրոյ բուրվառը խնկաւէտ եւ հուրն անւէջ

Որոնցմով դուն անցար ասեմ մը գաղցնօրէն,

Ո՛վ իմ աստուածքս, հոգիիս ներաշխարհէն . . .

ԱՐՄԷՆ ԵՐԿԱԹ

ԳՐԱԿԱՆ

Ա.ՊԵՐՈՂ, Է.ՋԵՐ

Վ Ե Ն Ե Տ Ի Կ

20 Ապրիլ 1864

Երկաթուղին ծովալճակներու մէջ կը մտնէ, և, իսկոյն, բնանկարը կը ստանայ տարօրինակ տեսք մը: Ո՛չ խոտ կայ և ո՛չ ծառ. ամէն ինչ ծով է և աւազ. հստուն, հոն ուր ա՛լ աչքը չի կրնար առնել, խութեր զորս կ'եննեն ծովէն, ցած ու տափակ, ոմանք ալիքէն կէս մը լուացուած: Թեթեւ հով մը կը խորշումէ փալիւսոցով ջրակոյտերուն երեսը, ու մանր ծփանքները ամէն վայրկեան կուգան փոռիլ միապաղաղ աւազին վրայ: Մայրամուտ արեւը անոնց վրայ կը ցանէ ծիրանի երանգներ, զորս ալեակին ուռչումը մերթ կը մթագնէ և մերթ կը փազփէ: Այս շարունակական շարժումին մէջ, բոլոր ձեւերն ու երանգները իրարմով կը փոխակերպուին և իրարու մէջ կը լուծուին: Անորակ կամ աղիւսագոյն խորքերը կը կապուտնան կամ կը կանաչնան զիրենք ծածկող ծովէն, երկինքի տեսարաններուն համեմատ. ջուրն ալ կը փոխուի, և այս ամէնը իրարու կը խառնուին լոյսի առուահոսումներուն մէջէն, ոսկի փոշիներուն տակ՝ որոնք ալիքները կը պապղայնեն, արծաթ դանդուրներուն տակ՝ որոնք ծովեր կը շարեն պըտուտքով ջուրին ծայրերուն վրայ, լայն ցուլքերուն և կարճ փայլակումներուն տակ՝ զորս ալեակի մը կողը կ'արձակէ: Աչքին կալուածն ու ընդկրութիւնները շարունակ կը փոխուին և կը նորոգուին: Տեսութեան զգայարանը ուրիշ աշխարհ մը ունի առջևը: Տրամ գետիներուն ուժեղ, յըստակ ու ցամաք երանգներուն տեղ, վէտավէտում մը, անօսարցում մը, հալած երազներու անդադրում փայլուն մըն է, որ երկրորդ երկինք մը կը շինեն, նոյնքան լուսաւոր, բայց աւելի բողբոջան, աւելի յեղյեղուկ և աւելի ճոխ ու ներոյժ քան միւսը, կազմուած՝ առընթերադրուած գլծերէ և գոյներէ, որոնց բաղադրութիւնը

ներդաշնակութիւն մըն է: Կարելի է ժամեր ամբողջ անցընել՝ զիտելով այս անզայտացումը, այս երանգները, այս պայծառութիւնը: Արդեօք ամէն օր զիտուած այդպիսի տեսարանէ՞ մը, հետզհետէ և անզգալարար իրենց վրայ տիրապետող այս բնութենէ՞ն, իրերու հեշտական և ծածանուտ արտաքիններովը խռկուած երեակայնութենէ՞ մըն է յառաջ եկած Վենետիկցիներուն գունագեղական ճաշակը:

21 Ապրիլ

Կոնտուլի օրերնիս է. պէտք է նախ ման գալ և տեսնել ամբողջութիւնը: Իտալիոյ մարգարիտն է ան. ևս ոչինչ տեսած եմ անոր հաւասարող. քաղաք մը միայն զիտեմ որ քիչ մը կը նմանի իրեն, ա՛ն ալ միայն ճարտարապետութեան մասին. Սքսֆորտը: Ամբողջ Թերակղզիին մէջ չկայ բան մը՝ որ անոր հետ բաղդատուի: Երբ միտքդ կը բերես Հոռովի և Նարոլիի աղտոտ փողոցները, երբ կը խորհիս Ֆլորանսի և Սիէնի նեղ ու չոր փողոցներուն վրայ, և յետոյ երբ կը նայիս մարմարիտնէ պալատներուն, այս մարմարիտնէ կամուրջներուն, այս մարմարիտնէ եկեղեցիներուն, սիւներու, պատշգամներու, պատուհաններու, գոթական՝ մարիտանական՝ բլուզանդական քիւերու այս պերճ ասղնեգործութեան վրայ, զոնք քեզի կը հարցնես թէ ինչո՞ւ անմիջապէս հոս չեկար, ինչո՞ւ երկու ամիս ուրիշ քաղաքներու մէջ կորսնցուցիր, ինչո՞ւ ամբողջ ժամանակդ Վենետիկի մէջ չանցուցիր: Հոն հաստատուելու ծրագրէր կը կազմես, կը մտադրես անպատճառ նորէն գալ. առաջին անգամին կը հիանաս, ոչ միայն միտքով, այլ նաև սիրտով, զգացողութեամբ, ամբողջ անծովդ: Կը զգաս թէ ի՛նչ է երանութիւնը ևս: Ինքնիրենդ կ'ըսես թէ կեանքը գեղեցիկ ու բարի է: Միայն աչքերդ բաց, շարժելու պէտք չկայ. կոնտուլը կը յառաջանայ անզգալի շարժումով. պառկած ևս ամբողջովին կ'երթաս, հոգւով մարմնով: Տամուկ և մեղմ օդ մը երեսդ կը շոյէ: Կը տեսնես ջրանցքին լայն սփռոցին վրայ ալեմփուրը այգին բնութեան և թարմութեան մէջ նիրհող ոլորտներուն վարդագոյն և սպիտակորակ ձեւերուն: Ամէն բան կը մոռնաս. արհեստդ, ծրագիրներդ, ինք-

զինքդ: Կը զրտես, կը ճաշակես, կը լուփես, կարծես մէկ անգամէն. կեանքէն ճողպրած, այնքալին դարձած, կը սուսունիս իրերուն վերեւ, լոյսին ու կապոյտին մէջ:

Մեծ Զրանցքը իր փորը կ'ընդլայնէ ընդ մէջ երկու շարք պալատներուն, որոնք, ամէն մէկը, զատ զատ և ինքն իրեն համար կառուցուած, ակամայ իրար բերած են իրենց այլազանութիւնները, զի՛նքը զեզեցկացնելու համար: Մեծ մասը միջին դարէն են՝ առեւոյտներով պսակադեղ իրենց ձուածե պատուհաններովը, զրասանգներով և վտր-դածեներով հիւսուած պատշգոմներովը, ու գոթական փարթամ քմայքը կը փթթի անոնց կճեայ ժանեակներուն մէջ, տոնոց երեք տկարութեան կամ տգեղութեան մէջ իյնալու. ուրիշներ, վերածնութեան ժամանակէն, հնադարեան սիւներու վրայ մակադրուած իրենց եռայարկերը կը դատիկոնեն: Պորփուրն ու օձամարմարը դուռներուն վերեւ կը զրուակեն իրենց թոնկագին և ողորկ քարը: Բազմաթիւ ճակատներ վարդազոյն են կամ անոյշ գոյներով խառնեփնեւած, ու անոնց արապէսքը կը նմանի ցանցկէններուն՝ զորս կոհակը կը գծէ նրբաւագին վրայ: Ժամանակը իր զորշ և ձոյլ զրոշը դրած է բոլոր այս հինաւորց ձեերուն վրայ, ու առտուան լոյսը գրգանոյշօրէն կը ժպտի փոռած ջուրին տարածութեանը վրայ:

Զրանցքը կը դառնայ, ու կը տեսնես որ ջուրէն դուրս կ'եննեն, ծովային հարուստ բուսականութիւն մը պերճ ու ահագին սպիտակագոյն բուստի մը պէս, Սանդա Մարիա տէլլա Սալիթէն, իր քանդակներու համարարգուծիւններովը և արձաններով բեռնաւորուած իր եռանկիւն ճակատովը. աւելի հեռուն, ուրիշ կողմի մը վերայ, Սան Ճիօրճօ Մակճիօրէն, կըսկըր, գաղտակրեայ չքեղ խեցիի մը պէս. և ահա Սուրբ Մարկոսը, զանգակատունը, հրապարակը, դքսական պալատը: Հաւանական է որ աշխարհի վրայ չկայ ասոր հաւասարող գոհար մը:

Ասիակ չի կրնար նկարագրուիլ. պէտք է գրոշմապատկերներ (estampe) տեսնել. բայց ի՞նչ կ'արժեն առանց գոյնի գրոշմապատկերները: Զեբու անհունութիւն մը, գլուխ գործոցներու անծայր կուտակութիւն

մը, զիւտի տարօրինակ շոյշանք մը կայ հոս, որոնց վրայ ընդհանուր և շատ լայն գաղափար մը միայն կարելի է տալ, այնպէս կամ այնչափ՝ որչափ փայտէ գաւազան մը կրնայ տալ ծաղկած ծառի մը մասին: Ինչ որ տիրական է անոնց մէջ, այն հարուստ և բազմապատիկ քմայքը՝ ամբողջութիւնը կազմող այն խառնուրդը, և այն բազմազանութիւնն ու հակադրութիւնն են, որոնք ներդաշնակութեան կը յանգին: Երեւակայեցէք կեոջ մը վիզէն կախուած ութ կամ տասը գոհարահոյներ, որոնց չքեղութիւնը կը պատշաճի անոր գեղեցկութեանը հետ:

Հիւանալի հրապարակը, որուն եզերքն ի վար շարուած են սիւնասրահներ և պաշարներ, քառակուսիի ձեով կ'երկարաձգէ իր սիւններուն անտառը, կորնթական խոյակները, արձանները, իր դասական ձեւերուն ազնուական և բազմազան յօրինուածքը: Անոր ծայրը, կը բարձրանայ կէս գոթական և կէս բիւզանդական ոճով տաճարը, իր սոխածե գմբէթներովը և սուր զանգակատուններովը, արքունիքներով զըրասանգուած իր կամարակապերովը, մանր սիւններով կէտկիտուած իր գաւթիթներովը, խճանկարներով ձեւփուած իր կամարներովը, գոյնզգոյն մարմարիտներով սալարկուած իր յատակովը, ոսկիով շողշողուն իր զմբէթիկներովը. տարօրինակ և խորհրդաւոր սրբարան, տեսակ մը քրիստոնէական մզկիթ, ուր լոյսի կաթինքներ կը զողզոյն կարմրորակ ստուերին մէջ, ինչպէս ճինի մը թեւերը ծիրանեղդ և մետաղեայ ներքնազիններուն մէջ: Այս ամէնը բոլորին և փոշկոյզ մ'է համակ: Քսան քայլ անդին, նաւակայմի մը պէս մերկ և ուղղաբերձ, հսկայական զանգակատունը երկինքն ի վեր կը ցցուի և հեռուէն ճամբորդներուն կը ցուցնէ Վենետիկի վաղեմի թագաւորութիւնը: Իր ռաքին տակ, իրեն փակած, Սանսովինայի նրբագեղ Լօճէզդան՝ ծաղիկ մըն է կարծես, այնքան արձաններ, հարթ քանդակներ, արոյրներ, մարմարիտներ, շնորհազեղ և կենդանի արուեստին բովանդակ զիւտն ու չքեղանքը, իրարու և կամ են՝ գայն հագուեցնելու համար: Հոս ու հոն, քսան մը վեհապանք բեկորներ, բաց օդին մէջ թանգարան մը և յիշատակարան մը կը ձեացնեն, Սէն Ժան տ'Աք-

բէն բերուած քառանկիւնի սիւներ, Կ. Պոլսէն վերցուած արոյրէ քառակ երկուարներ, արոյրէ ձողեր՝ որոնց վրայ կը պարզէին քաղաքին զրօշները, երկու կրանիթէ սիւնի բուններ, որոնց զագաթներուն վրայ կան կոկորդիլոսն ու հասարակապետութեան թեաւոր առիւծը, անոնց տողե մարմարիոնէ քարափ մը և սանդղաներ, ուր կը կառանեն կոնտրոլներու սե տորմիզը: Աչքդ զէպի ծով կ'ուզդես, և ա'լ ուրիշ բան չես կրնար տեսնել: Քանալէտտի պատկերներուն մէջ տեսած ենք զայն, բայց քօղի մէջէն: Նկարուած լոյսը իրական լոյս չէ բնաւ: Ճարտարապետական շէնքերուն շուրջը, ջուրը, լիճի մը պէս ընդարձակուած, օժապտոյտ կը դարձնէ իր շրջանակը, իր կանաչորակ կամ կապուտագոյն երանգները, իր շարժուն ու խաժրիւրդը: Հազարաւոր ալեակներ կը խաղան ու կը պսպղան սիւքին տակ, ու իրենց կատարները կայծերով կը փալփաւն: Հորիզոնին վրայ, զէպի արեւիք, էսքլավոններու քարափին ծայրը, կը նշմարուին նաւերու կայմեր, եկեղեցիներու կոտարներ, մեծ պարտէզի մը աչքառու կանաչութիւնը: Այս բոլորը զուրս կ'ենէ ջուրերէն. կը տեսնես որ ալիքը ամէն կողմէ ներս կը մտնէ ջրանցքներուն մէջ, քարափներու երկայնքին կը դեղնի, հորիզոնին խորը կը մխուր, տուններուն միջևքը կ'առուահոսի, եկեղեցիները կ'եղերէ: Ծոզ-չոզուն, լուսափայլ պարուրող ծովը, փառապսակի մը պէս կը բոլորուի ու կը շրջապատէ Վենետիկը:

Ինչպէս միակ աղամանդ մը՝ զարդարանքի մը մէջ, դքսական պալատը կը նըսեմացնէ մնացեալը: Այսօր ոչինչ կ'ուզեմ նկարագրել. կ'ուզեմ միայն ըմբշխնել հաճոյքը: Այսպիսի ճարտարապետութիւն տեսնուած չէ. ամէն ինչ նոր է հոն. կը զգաս որ շիճծուէն զուրս քաշուած ես. կը հասկընաս թէ դասական ու գոթական ձևերէն անդին՝ զորս կը յեղյեղենք միշտ և զորս մեղի կը հարկադրեն, ամբողջ աշխարհ մը կայ, թէ մարդկային հնարամտութիւնը սահման չունի, թէ, բնութեան նման, անկիւ կրնայ բռնաբարել բոլոր կանոնները և կատարեալ գործ մը արտագրել, համաձայն յարացոյցի մը՝ որ ներհակն է այն բոլոր յարացոյցներուն որոնց

մէջ բանտարկուած էր անիկա: Աչքին բռնութեամբ ինքնները խանգարուած են ալ, և, սիրուն անակնկալով մը, կը տեսնես հոս որ արեւելեան քմայքը դատարկութեան վրայ կը դնէ լիութիւնը, փոխանակ լիութեան վրայ նստեցնելու դատարկութիւնը: Ուժեղ բուններով սխնասրահ մը իրեն վրայ կը կրէ ուրիշ մը, թեթեալեռն, ձուածներով և առուոյտներով ժանեկազեղ, ու այս այնքան զաղփաղփուն յինարանին վրայ փառաւորապէս կը կանգնի մեծատարած պատ մը կարմիր ու ճերմակ մարմարիոնի, որուն կտորները նկարչագեղօրէն զիրար կը խաչաձևեն և կ'անդրադարձրեն լոյսը: Վերեր, ծակտակէն բուրդերու, կոթողիկներու, փօքրիկ զանգուկատուններու, զրասանգներու քիւ մը՝ իր եղերուածքովը երկինքը կը զօդատէ. ու մարմարիոնի այս օղակարկառ ու փթթիւնագեղ բուսականութիւնը՝ ճակատներու կարմրագեղ կամ սատափափայլ երանգներուն վրայ մտածել կուտայ մեծղի հընդկաթգնիններուն՝ որոնք, Ափրիկէի և Ասիոյ այն գուռներուն մէջ ուր ծնած է այդ բուսականութիւնը, իրարու կը խառնէին իրենց տերեւներուն դաշոյնները և ծաղիկներուն ծիրանին:

Երբ ներս կը մտնես, աչքերդ մէկ անգամէն կը լեցուին ձևերով: Քանդակագարդ արոյթով հագուած երկու ջրամբարներուն շուրջը, չորս ճակատներ կը հանդիսադրեն իրենց ճարտարապետութիւններն ու արձանները, որոնց մէջ կը փայլի առաջին վերածնութեան ամբողջ երիտասարդութիւնը: Ոչինչ մերկ է և ցուրտ. ամէն ինչ շէնցած է հարթ քանդակներով և կերպարանքներով. գլխունին և քննադատին իմաստակութիւնը հոս չէ եկած, սակաւապէտութեան և ճշգրտութեան պատրուակին տակ՝ կրճատելու համար կենդանի հանճարամտութիւնը և աչքերուն հաճոյք առթելու պէտքը: Մարդ խտտմբեր չի կրնար ըլլալ Վենետիկի մէջ, ու գիրքերու պատուէրներուն մէջ չի կրնար բանտարկուիլ. մարդ չի կրնար դալ հիւսցմամբ յօրանջել հոն Վիզրիւզի հաւնած մէկ ճակատին առջև. կ'ուզեն որ ճարտարապետական ուժը գործ գրաւէ և հրճուեցնէ զգոյցդ էակին անձը ամբողջ. զարդերով, սիւնակներով, արձաններով կ'աւանդագործեն զայն. փար-

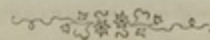
Թամ և զուարթ կը դարձնեն զայն: Հեթանոսական բոլոր անդրինները կը դնեն հոն, Արէսն ու Պոսիդոնը, ու աստուածաշնչական դէմքեր, Ագամն ու Եւան. ասանուհինգերորդ դարու քանդակագործները հոն կը շարեն իրենց քիչ մը ճշտած ու իրական մարմինները, ատանուկներորդինները հոն կը պարզեն իրենց խռովակոծ և կաշմբուռն ձևերը: Ռիկչիօ և Սանսովինօ հոն կ'աստիճանակարգեն իրենց սանդուղներուն թանկագին մարմարիտները, իրենց արապէսքներուն շնորհազեղ քմալքը և նրբարուեստ կճածնիկերը, զէն ու զարդ, ոստ ու ճիւղ, զարդալուր, քմածին ծաղիկներ, չարաճճի ալմեր, և ամբողջ յորդում մը բանաստեղծական տունկերու և զուարթ ու ոստոստուն կենդանիներու: Տեսակ մը երկչոտութեամբ և յարգանքով վեր կ'ենէն մարդ իշխաններու այս սանդուղներէն, ամէնալով տխուր սև զգեստին համար, որ հակադրութեն կը յիշեցնէ բարեկաման մեւտաքսէ պճղնաւորները, զալմատական չքեղաշուք զատաքաշները, բիւզանդական խոյրերն ու մոյկերը, սինեօրական մեծվայելչութիւնները, որոնց համար էին շինուած մարմարիտեայ այս աստիճանները, և անոնց ծայրը, յանկարծ իր դէմ կը գտնէ Թինթօրէթի Ս. Մարկոսը, որ հին Սատուրնոսի մը պէս օղին մէջ կ'առկախուի, երկու չքեղ կիներու հետ, Զօրութիւնն ու Արդարութիւնը, ընկերուհիները տօմի մը, որ անոնց ձեռքէն կ'ընդունի հրամանատարութեան և կոխի սուրբ: Սանդուխին զազաթը կը բացուին կառավարութեան և հանդէսներուն սրահները, ամէնքն ալ նըկարներով զարդարուած. հոն, Tintoret, Veronese, Pordenone, փոքր Palma, Titien, Bonifagion, և քսան ուրիշներ, իրենց զուարթորոցներովը կը ծածկեն պատերն ու կամարները, որոնց զծագրութիւնն ու զարդարանքը յօրինած են Palladio, Aspetti, Scamozzi, Sansavino: Քաղաքին բովանդակ հանճարը հոս հաւաքուած է անոր զեղեցկագոյն դարուն մէջ՝ հայրենիքը փառաւորելու համար, անոր մեծութեան աստուածացումը տօնելով և յաղթութիւններուն յիշատակարանը կանգնելով հոս: Աշխարհի մէջ այսպիսի յաղթանակի հանդէս չկայ բնաւ. ծովային պատերազմներ, նաւեր՝ որոնք իրենց քիթը հակած են կա-

րապներու վիզին պէս, խիտ թիակներով ցոլանաւեր, պարսպատամներ՝ ուսկից նետերուն տարափը կ'իջնէ, կայմերուն մէջերը ծփացող դրօշներ, ժխորալից խառնուրդներ կռուողներու, որոնք իրարու կը զարնուին ու կ'ընկղմին. իլլիրացի, Սարակինոս, յոյն խուժաններ, արեւէն արոյրի զոյն առած և մարտնչումներէն ջղապիրկ մարմիններ, օսկեճամուկ կերպաններ, դամասկնուած զէն ու զրահներ, մարգարիտով աստղացանուած մետաքսներ, ամբողջ տարօրինակ խառնամուռութիւնը այն զիւցապնական փառաշուք պերճութիւններուն՝ զորս այս պատմութիւնը պարտացուցած է Զարայէն մինչև Տամիէզ, Բատուայէն մինչև Տարտանէլ. հոս ու հոն՝ Pordenone ի Առաքինութիւնները, տեսակ մը հերակզէսեան մարմինի հակայական մեծութեամբ արիւնխառն զոսկոտ առնակիներ. ամենուրեք ցուցադրում առնական ոյժի, զգոյապաշտ հաճոյքի, և, իբր մուտք այս շրջուցիչ թափօրին, արդի պատկերներուն ամէնէն խոշորը, Tintoret ի Արքայութիւն մը, ու թսուն ոտք երկարութեամբ և 24 ոտք բարձրութեամբ, ուր վեցհարիւր կերպարանքներ կը պատուաքին կարմրափայլ լոյսի մը մէջ, որ հրդեհի բոցաշող ծուխին կը նմանի:

Թրգմ. Գ.

Ի. Թէն

Շարունակիլի

ԽՈՐՀՈՒՐԳ ԵՒ ԽՍՈՒՐ

Ով որ ինկզիմիս գերի կ'ընէ ստրեան, կը կորսնցնէ անկէ հեղինակութիւն իր խօսկութեան մէջ, և հաւասարապէս անյի կ'ըլլայ Աստուծոյ և մարդոյ:

*

Ստրիւնը ի յայտ կը քերհ սկար հոգի մը, անապառհն միտք մը և յոռի նկարագիր մը:

*

Այն որ առաքինաւոր կը կարծի իր անձը, պարսի աշխարհ ճշդապէս ըլլալ իր թոշոր խոստմաներուն մէջ, որ իր խօսքը լոկ՝ ապահովագոյն համարուի քան ուրիշներու երդումը:

ԱՆԹԵՂՈՒԱԾ ԿԱՅՅԵՐ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒ

Դ. դարու սկիզբները, երբ քրիստոնէութիւնը մուտ գտաւ մեր մէջ, հայերէն լեզուն հասած էր վիճակի մը, ուր ինչպէս տեսանք երգերէն, ժողովուրդի զգացումներուն, տենչանքներուն և տեսական ըմբռնումներուն արտայայտիչ գործիքը կըրցած էր ըլլալ, փոքր ի շատէ անկախ զարգացումի մը ձևին տակ: Իսկ երբ կրօնական աւելի լայն ու տիեզերական շունչ մը ներգործեց երկրին մտաւորական արթնութիւն մը բերելով, բնական էր որ լեզուն հոծանար իր բոլոր տարրերով՝ նորագոյն հայեցողութեանց ոլորտի մը մէջ թեւաբեկու պատրաստութեամբ: Այնու ամենայնիւ՝ ամբողջ դար մը տակաւին պիտի սպասուէր որ յատուկ գրականութեան մը հողին վրայ ուռճանար ան ու իր ընդոծին յատկութիւնները մշակէր գրական օտար ազդակներով, որոնց արդիւնքը պիտի տեսնենք յետոյ:

Ինչ որ հայ թարգմանիչներու զարոյցը պիտի կրնար ընել զիրի զիտը կանխող ամբողջ դարու մը ժամանակամիջոցին (303-406) լեզուին հրապարակային կիրարկութեամբը, Աւետարանի քարոզութեան ու մասնաւորապէս Ս. Դիրքի (յունարէն կամ ասորերէն) բերանացի թարգմանութեանց միջոցներով, կարեւոր է տեսակ մը նախընթացը նկատել այն գրականութեան, որ յետոյ պայծառացաւ Սահակ-Մեսրոպեան գալթի վերջին բարեփոխութեան շնորհիւ: Այս ամենուն մասին ետքի թողլով խօսիլ աւելի մանրամասնութեամբ մեր նիւթի ընթացքին մէջ, այժմ ընդհանուր ակնարկով մը մեր լեզուին ծագման ու զիրքին վրայ անդրադառնանք:

Հայերէնի զիւրբ լեզուներու դասակարգին մէջ. — Լեզուաբանական զիտութիւնը զեռ չձաղկած կամ լեզուներու որոշ դասակարգերը զեռ չճշդուած, հայերէնը համարուած էր ա՛յն նախալեզուն, զոր Ազամ և Եւա խօսեցան գրական մէջ. վասնզի նոյի տապանը Արարատ լեռան

վրայ նստելով՝ անոր ստորոտը բնակող ու հոնկէ չհեռացող սերունդը — հայը — պահեց այդ լեզուն ալ: Անցեալ դարու սկիզբները միամտութեամբ կը պաշտպանուէր այս դատը այնպիսիներու կողմէ, որոնք զիտնականի համբաւ կը վայելէին մեր մէջ և պատահական ստուգարանութիւններով կը կարծէին հաստատել իրենց վարդապետութիւնը(*): Կեղակարծ աւանդութեան մը կոռուանին վրայ հաստատուած այս նւթադրութիւնները, որոնց ուժ կուտար նաև մեր ազգային նախանձախնդրութիւնը, չէին կրնար լուրջ քննութեան մը դիմանալ, թէեւ հետազօտ միտքերու խարխափումներն ալ երկարատեւ եղան այդ սահմանին մէջ՝ մինչև որ կարելի եղաւ լեզուաբանական ճշգրիտ զիտութեամբ արօշել հայերէնի զիրքը ուրիշ լեզուներու դասակարգին մէջ: — Հին յոյն հեղինակներ կամ աշխարհագիրներ, որոնցմէ մին էր Պտղոմէոս (Ա. դար Ն. Բ.), շատ հաւանցի քննութեամբ մը բաւականացած՝ հաստատեցին թէ Հայոց՝ Ասորոց եւ Արարներու միջև խնամութիւն մը կար թէ լեզուի և թէ կենցաղավարութեան: Վեցերորդ դարուն մէջ Ստեփանոս Բիւզանդացի յոյն բանասէրը փոխգրեցին հետ կը նոյնացնէր հայերէնը, անշուշտ Հերոդոտոսի վկայութենէն(**), և թերեւ նաև Սիրիլլայական Պատգամագիրքին համաձայն (Ա. զիրք տող 261 և հետև.) Նոյեան Տապանին Փոխգիրք մէջ Արարս անուն լեռան մը վրայ հանգչած ըլլալու աւանդութենէն թեւադրուած:

Նոր ժամանակներու եւրոպացի զիտուններէն ոմանք ալ հայերէնը լեզունեւրու այս կամ այն դասակարգին մէջ կը դնէին, առանց տրամապէս ուսումնասիրելու դայն:

ԺԲ. դարու սկիզբները, Հաքրող գաղթային մարական հին լեզուին հետ նոյն համարեց հայերէնը, սա տեսութեամբ թէ Հերոդոտոսի մէջ գտնուած մարական բաներու մեծագոյն մասը հայերէնով կը մեկնուին: Աւելի լաւ քննութիւններով ու

(*) ճեռօճէր հայագէտ եւրոպացի ալ այդ կարծիքին պատշաճ էր արտայայտուող դարու սկիզբները:

(**) «Հայեր գաղութին փոխգաղթներ» (Պատմ. է. 73):

րիչներ, ընդհանրապես հայագէտ գերման-
ներ, անցնալ դարու կէսէն վերջ, հնդեւրո-
պական լեզուաբանութիւն արիական ճիւղին
(իրանականին) մէկ զաւակը նկատեցին հա-
յերէնը. և այդ արդիւնքին համեմատ Պորր
իր Հնդեւրոպական լեզուներու համեմատական
ֆերականութեան մէջ առանձին տեղ մը տուաւ
մեր լեզուին: Այդ վարդապետութիւնը իր
գիտնական ռահանորդները ունեցաւ Լա-
զարով և Ֆր. Միլլէրով, որոնք գնա-
հատելի ուսումնասիրութիւններով ծառա-
յեցին հայկական բանասիրութեան և լեզ-
ուաբանութեան ծաղկումին. բայց վերջին
յայտնութիւնը, հայ լեզուի մասին, պահ-
ուած էր Հիւպէմանի, որ աւելի խորագոյն
գննութեամբ մը վերլուծելով հայերէնի բազ-
մախառն տարրերը, սա վերջնական եզրա-
կացութեան հասաւ թէ հայերէնը արիական
ճիւղին մէկ զաւակը չէր, այլ անկէ ան-
կտա ճիւղ մը, քոյր լեզու մը հնդեւրոպա-
կան դասակարգին մէջ(*): Հիւպէման իր
նշանաւոր Գերականութեամբ՝ փոխառիկ
բառերէն (պարսկերէն, ասորերէն և յու-
նարէն) գտնելով լեզուն, անոր բնիկ ձայ-
նական ու ձևախօսական կազմն ու առանձ-
նայատուկ նկարագիրը պարզեց հեղինակո-
րէն: Իր վարդապետութիւնը առ հասարակ
ընդունուած է այսօր բոլոր եւրոպացի և
ազգային լեզուաբաններէ, և հայերէնի հե-
տազօտութիւնները այդ հիման վրայ կը
շարունակուին:

Հայերէնի զարգացման ընթացքը մինչեւ
ն. դար. — Այն ընդարձակ ժամանակա-
միջոցին մէջ, որ լեզուին հնդեւրոպական
չրջանը կը կցէ դասական հայերէնի վերջ-
նական ձևը ներկայացնող գրական լեզ-
ուին հետ, հնար չէ՝ եղած գտնել ո՞ր և է
յիշատակարան կամ կարեւոր ծանօթու-
թիւն, որպէսզի լեզուին զարգացման ըն-
թացքը գէթ ընդ աղօտ դիտուի իր գի-
մայեղութիւններուն մէջ: Եթէ Հայաստան աշ-
խարհի սեպածեւ արձանագրութիւնները
հայերէնէ օտար բարբառով մը խմբագրե-
ւած չըլլային, անոնցմով կարելի պիտի ըլ-
լար գէթ որոշ գիծեր ձևաք բերել այդ մա-

սին: Ենչսընի հիտտիտ (քետական) արձա-
նագրութիւնները հայերէնով լուծելու ձեռ-
նարկը մեր լեզուի գիտութեան տեսակէ-
տով սպասուած արդիւնքը չտուաւ զըժ-
բախտարար, վասնզի իրրե հայեցի ցոյց
տրուած ձևերը կա՛մ անհասկանալի և կա՛մ
լեզուաբանական ճշգրտութենէ զուրկ էին(*):
Եթէ հայերու փոխազական (մասամբ և
թրական) ծագումը երաշխաւորուած ըլ-
լար պատմականօրէն, կամ եթէ փոխազ-
րէնը գրեթէ կորսուած լեզու մը չըլլար
այսօր՝ թրեւս համեմատութեան իրրե եզր
ծառայէր հայերէնին ու անոր կրած կեր-
պափոխութիւններուն: Աւելի մօտաւոր ժամա-
նակներու համար (Ա. դար Ն. Ք. — Ե. դար
Յ. Ք.) Տը Լազարը հայ լեզուի կազմութեան
մէջ բնիկ հայկականէն զատ (որ ի հարկէ
չի կրնար անխառն ենթադրուիլ) պահա-
ւիկ և սասանեան տարրերու խառնումը
մատնացոյց ըրաւ. սակայն բառացի փո-
խառնութիւնով սահմանափակուած այդ ազ-
դեցութիւնը լեզուին կրած ներքին փոփո-
խութիւններուն յայտարար նշան մը չէր կր-
նար ըլլալ: Ուստի կը մնայ ընդունիլ որ
վաւերագրական ցուցումներ կը պահսին՝
պատկերացնելու համար հայերէնի զար-
գացման վիճակը Ե. դարէն առաջ:

Գաւառաբարբառներու գոյութեան խրն-
դիրը. — Որովհետեւ հայերէնը գրական
վիճակի մը վերածուած ատեն իրրե մէկ
լեզու (գրաբար) իր մուտքն ըրած է մեր
մատենագրութեան պատմութեան մէջ, ու
տարրեր զաւառաբարբառներու որոշ նշան-
ներ չեն երեւիր իր վրայ, լեզուաբանները
կը մերժեն հայերէն հին բարբառներու գո-
յութիւնը: Իրաւ է որ ատոնց գոյութեան
մասին Ե. դարու մեր հեղինակներուն մօտ
ո՞ր և է ակնարկութիւն չենք գտներ. Ու-
րենացիի «հայկականաց լեզուաց» բացա-
տրութիւնն ալ հիմնաւոր կուտան մը չըն-
ծայի իր կողմէն, սակայն բոլորովին ալ
անտեղի չէ, աչիւ առջեւ ունենալով ազգին
պատմական այլափոխ չրջանները ու մա-
նաւանդ հայ նախարարական (գաւառա-
կան) գրութեան հատեանքով ցեղերու ի-
րարմէ անջատ ապրելու պարագաները,

(*) Մէյքէ. «հայերէնը մէկ նիւղն է ննդեւրոպա-
կան ընտանիքին, յայտնապէս անկախ բոլոր միւս նիւ-
ղերէն, ինչպէս են զոր օրինակ յոյն ու գերմանական
լեզուները»:

(*) Մէյքէ, «նախագիծ բաղդատական փեռա-
կանութեան դասական հայերէնի»:

բարբառներու զանազանութիւն մը ենթադրել, որչափ ալ վաւերացրական հիմեր պակսին առ այդ:

Հայ գաւառաբարբառներու դոյութիւնը երաշխաւորող միակ վկայութիւնը, որուն կը հանդիպինք Յովհ. Երզնկացիի (ԺԳ. դար) քերականութեան մէջ, և որ կրնայ արժեկ թերեւ նախորդ քանի մը դարերու համար ալ, յստակ չէ բոլորովին: Երզնկացին մեկնելով Դիոնիսիոս Թրակացիին Քերականութեան այն մասը, որ լեզուներու հետքերը տեսնուած չէր պայման կը նկատէ քերթողին կամ քերականին համար, կը գրէ սա տողերը. «Զլեզուացս կարծեցին ոմանք թէ որ շուրջ զքե սահմանակից աշխարհ իցեն՝ բացութիւնք ազգաւ և լեզուաւ, լինել տեղեակ ձայնից նոցին. վասնզի կարի օգտակարք իցեն այս առ ստուգարանութիւնս . . . : Բայց սա ո՛չ գօսար ազգի ասե՛ այլ զիւրոյ լեզուին զիստս ևւ ընդ նոյաւ զանազան բառք (բարբառք): Եւ զարձեակ զքո լեզուիդ զիտեղ բաւանդակ զբաւան . . . զեզեւալանս, (որպէս զկործայն, զՏայեցին, զՊոթային, զՉորրորդ Հայեցին, զՍպարացին, զՍիւնին, զԱրցախային) այլ մի՛ միայն զվիշերկրայս և զոսանիկան. վասնզի յոյժ պիտանիք են այսոքիկ ի տաղաչափութիւնս և ի պատմութիւնս ձեռնառու(*)»:

Այս խօսքերէն թերեւ զժուար ըլլայ հետեցնել թէ գէթ Երզնկացին (եթէ իրմէ առաջ գրուած կտորէ մը չէ որ ինքը կ'օգտուի) եզերակամ բարբառները հայերէնէն օտար չի համարիր, և զանոնք իբր բաղդատութեան եզր կը ծառայեցնէ միջերկրեայ և ոստանիկ լեզուներուն՝ որոնց խառնուածով ձևացած պէտք է ըլլայ գրաբարին գասական կազմութիւնը:

Սակայն Հիւպշման իր առարկութիւնը

(*) Իմաստն է. ոմանք կարծեցին թէ՛ Յայն Կերականը լեզուներ լսելով՝ իր աշխարհին սահմանակից երկիրներուն մէջ ապրող օտարազգի ժողովուրդներու լեզուները կ'ուզէր հասկնայ, վասն զի ստուգարանութեան համար կարեւոր է տեսնել հմտութիւնը. բայց անիկա կը խօսի ո՛չ թէ օտար ազգի մը լեզուին՝ այլ յունարէնի և անոր բարբառներու մասին՝ ըստ այսմ անհրաժեշտ է որ մէկը զիստայ իր լեզուին բարբառները, եզերականները, թէեւ մեր մէջ տաղաչափութեան եւ պատմութեան, այսինքն գրական գործերու համար մեր միջերկրեայ եւ ոստանիկ լեզուները միայն կրնան օգտակար ըլլալ:

յառաջ բերելով սոյն հատուածի վերաբերմամբ՝ զիտեղ կուտայ թէ այդ եզերակամ բարբառներէն Խորայինը լեզուն է Խոթի ինչպէս նաև Սասունի. վասն զի Ժ. դարուն օտարազգի և օտարալեզու ժողովուրդ մը կը բնակէր այդ լեռներուն մէջ. թէ՛ Տայեցին լեզուն է Տայոց գաւառի բնակչութեան, զոր Քաննոփոն կը գտնէ հայերէն. թէ՛ Սպարացին լեզուն է Հերոզոտի Սասկիւրներուն. թէ՛ Չորրորդ Հայեցին Մոփաց հին նահանգի բնակչութիւնը կազմող Արամայեցի ժողովուրդի մը լեզուն էր. թէ՛ Կորնայն ու Արցախայինն ալ հայ լեզուներ չէին. առաջինը կորդուաց աշխարհին լեզուն ըլլալով (հաւանաբար քրդերէն բարբառ մը) և երկրորդը այն երկրին՝ որ Դ. դարուն իբր առանձին ժողովուրդ կը ճանչցուէր հայ պատմութեան մէջ: Իսկ գալով Սիւնի բարբառին, գերման լեզուաբանը կը բաւականանայ միայն ըսելով. «բան մը չենք գիտեր տառը մասին» (Քեր. էջ 519-520):

Պատմական այս հաւաստիքները, ինչպէս կը տեսնուի, խնդրին հասկնողութիւնը անհունապէս կը դժուարացնեն. սակայն մենք առանց մէկ կամ միւս կարծիքին գերակշռութիւն տալու աւելորդ չենք համարիր համառօտիւ յայտնել մեր տեսութիւնը: Նոյն գերման բանասէրը իր մէկ նոր գործին մէջ (Հին հայոց տեղայն անունները հայ. թրգմ. էջ 15-23) Բ. դարուն սկիզբէն իսկ (ն. Բ.) Հայաստանի մաս կը նկատէ այն նահանգները, որոնց մէջ ընդհանր օտար ցեղերն իսկ՝ Ստրաբոնի վկայութեան համաձայն Ա. դարէն իսկ հայալստ լեզած էին (հմտ. 2 հատուածը մեր զաստգիրքին): Այստե ամենայնիւ լեռնագաւառներուն մէջ՝ ընդհանուր տիրող հայ լեզուին մօտ՝ անհունական չէր որ հնագոյն լեզուներն ալ կարենային մնալ ու տեւել թերեւ երկար ժամանակի մը համար: Ուրեմն Յովհաննէս Երզնկացիի յիշատակած եզերակամ այդ լեզուները եթէ ո՛չ հայերէնի վրայ գէթ հայերէնով պատուաստուած մուրացածոյ լեզուներ պէտք էին ըլլալ: Առնենք անոնցմէ Խորայինը (Սասունականը) և Կորնայն: Առաջինի մասին ունինք Թովմա Արծրունիի վկայութիւնը (Թ. դար) թէ Աղձնիքը Տարօնէն բաժնող լեռան բնակիչները (խութեցիք և սասուն-

ցիք) ծագումով Ասորեստանցի ըստ աւանդութեան, բայց «վրիպեալք ի ինսկան հայրենի լեզուէն» կը խօսէին մօթ ու խրթին լեզու մը. հաւանաբար «կարկտառն» հայերէն մը, վասն զի ո՛չ միայն մտադիւրութեամբ կը ծառայէին հայկական դատին, այլ և իբրեւ քրիստոնեայ ժողովուրդ՝ բերնուց սորված էին հայ վարդապետներու ձեռամբ հինէն թարգմանուած Սաղմոսները: Իսկ Կորնալի զոր յունական դոկտրինայի գաւառաբարբառին հետ կ'ուզէ համեմատել Յովհան Երզնկացի հայերէնէն բոլորովին օտար չի համարիր զայն, Կորզուաց լեռան ստորոտէն մինչև Փոքր Աղբակ տարածուող բնակչութեան լեզուի մասին զգուշացնելով սա տողերը. «սոցա լեզուն կարի թիւրեալ լինի ի հայկազանց, վասն մերձ գոյն Մարաց և Ասորեոց»: Ուրեմն թէ Խորայիւնը պատուաստուած էր հայերէնով, Կորնալ ալ պատուաստուած էր հայերէնի վրայ: Այս կրկնակ հանգամանքներով կրնային ձևացած ըլլալ եզրական այն լեզուները, որոնք աւելի կամ պակաս տեղ մը կրնային գրաւել հայ բարբառախօսութեան մէջ, եթէ ժամանակին գիտութիւնը ներէր ըզրազուիլ անոնցմով: — Գալով Սիւնի գաւառաբարբառին, որու մասին բոլորովին կը լռէ Հիւպշման, և որու ծանօթ և հիմնական կողմը հայերէնով միայն յայտնուած է մեզի՝ թերեւ լուսազոյն բացատրութիւնն ըլլայ եզրական լեզուներուն ներքին արժէքին վերաբերմամբ, որչափ ալ խնդիրը կարօտ մնայ տակաւին վճռական և որոշ լուսաբանութիւններու:

Ոսանիկ եւ Միջերկեայ բարբառները իբրեւ լեզու մատենագրութեան. — Երզնկացի տեսութեան համաձայն մատենագրական հայերէնին ամբողջ տարրերը հայթայթած են Ոսանիկ և Միջերկեայ բարբառները: Առաջինը՝ որով մայրաքաղաքի կամ արքունիքի լեզուն կ'իմացուէր, լեզուն էր նաև Արարատեան նահանգին, ուր երկրին իշխանութիւնը դարերով պահուեցաւ իբրեւ իր կեդրոնին մէջ և ուր ամէնէն աւելի ապահով ապաստանը պիտի գտնէր ազգային լեզուին պահպանութիւնը, ժողովուրդին ազնուական և ընտրելագոյն մասին այդ բնավայրին մէջ: Իսկ Միջերկրեայ բարբառներուն կարգէն կը համար-

ուէին ուրիշ կեդրոն դաւաններու մանաւանդ Տարօնի լեզուն ալ, առանց էապէս տարբերելու ոստանիկ լեզուէն: Այս շարժանակէն դուրս կը մնային եզրական բարբառները, որոնք գրական տառաւելութիւն մը չունենալով հանդերձ՝ կարող էին ծառայելու լեզուին համար՝ բառական մթերքի մը ճոխացումով, ինչպէս դիտել կուտար հայ քերականը:

Կարեւոր է հարցնել սակայն, թէ դասական մատենագրութեան բարձրացած լեզուն կամ գրաբարը՝ տեսակ մը խառնուրդն ըլլալով ընդհանուր հայութեան բարբառներուն՝ առաջին օրէն ունեցաւ արդեօք այն կատարելութեան վիճակը, որով երեցաւ մեր գրական ասպարէզին վրայ, թէ ոչ՝ մատենագրական տքնութիւններով և քերականական արուեստի յղկումներով իր յատուկ դրոշմն ընդունեց ճարտար թարգմանիչներու զրչին տակ: Եթէ թերու կարգին թողլով խօսիլ յետոյ՝ ասորական և յունական լեզուներէ եղած նախընծայ թարգմանութիւններու ակնյայտնի չեզոքութեամբ մասին, կը բաւականանանք հաստատելով միայն՝ թէ հայերէնը գրական կատարելութեան հասնելու համար, փորձեր ըրաւ դպրոցական երկու գլխաւոր հոսանքներէն օգտուելով, և հաւանաբար գրի գիւտէն առաջ ալ՝ ամբողջ դար մը (303 - 406) տեղի ունեցած կրթական ջանքերու և թերակնացի թարգմանութիւններու միջոցներով, և այդ աշխատանքով փոքր ի շատէ պատրաստուած էր գետին մը մատենագրական լեզուին համար, որուն ինպաստ կարեւոր բաժին մը բերած էին անշուշտ վիսպասնաց երգերն ալ:

Ռամկօրէնը կամ աշխարհիկ լեզուն ե. դարէն առաջ. — Հին հայերէնը գրական ըլլալէ առաջ ընդհանուրէն խօսուած լեզու մըն էր, որուն միութիւնը չէր կրնար եղծուած նկատուիլ բարբառներու աւելի կամ պակաս այլազանութեանց երեսէն: Ուրեմն մեր մատենագրութիւնը, իր նախնական շրջանին մէջ, իր բովանդակ պաշարը քաղեց հայ ժողովուրդին լեզուէն, որչափ ալ բարձր գասակարգերուն, ազատանիւն և եկեղեցականին, խօսածը տարբերէր անկէ ոճի կամ ձայնաբանական հանգամանքներով: Միջաշխարհի հայ բը-

նակչութեան լեզուն հիմ եղաւ զրոյց լեզուին կամ գրաբարին, քիչ ժամանակի մէջ զարգանալով շնորհիւ անոնց «որք զհանգամանս զիսէին հելլէն և ասորի զպրու-թեանց»:

Գրականէն գրեթէ անկախ՝ իր բնական վիճակին մէջ պահուած աշխարհիկ կամ ընտանեկան լեզուն է զոր կը կոչենք ռամկօրէն, որ ի հարկէ պիտի ապրէր ժողովուրդի հոծ գոնգուածին մէջ, քանի որ մատենագրական շարժումը շատ սահմանափակ մնաց մեր մէջ, այսինքն եկեղեցականին յատկացուած միայն, և այդ նուիրական լեզուն ժողովուրդին հասկնալի ըլլալով հանդերձ չէր կրնար ո՛ր եւէ փոփոխութիւն յառաջ բերել անոր լեզուին վրայ. մինչդեռ միւս կողմանէ՝ բնական էր որ գրականը աւելի կամ նուազ չափերով իր ակամայ հարկը պիտի վճարէր ռամկօրէնին, մանաւանդ անոնց գրչին տակ, որոնց մատենագրական կրթութիւնը լիակատար ուղղութիւն մը չէր առած, լեզուին գեղեցկագիտական ճաշիկը ողնուացնելու, առանց հայեցի արդուզարդը խանգարելու:

Թարգմանչական տառջին ձեռնարկները, որոնց մասին պիտի խօսինք յետոյ, անգրական լեզուի մը ճապաղութիւնը կը մատենեն յաճախ (ասորեկերէնի ազդեցութենէն ալ տարուելով). սակայն Փաւստոսի կամ Փարպեցիի մէջ զիտուած ռամկօրէն ասացուածքները, որոնք ժողովրդային լեզուի նշաններ կը համարուին, հիմնական տարբերութեամբ մը չեն հեռանար գրականէն, ա՛յնպէս որ՝ ճի՛շդ է ինչ որ զիտուել կուտայ այդ մասին Հ. Արսէն Այալենեան իր Քննական Քերականութեան մէջ (էջ 113). «Հին ընտանեկան հայերէնի ընթացքին զրարարի ընթացքէն տարբերութիւնը այնպիսի որոշմանց կարգն է, որոնք աւելի զիւրին է զգալ քան թէ մատամբ ցուցնել, այնպէս որ թէև խօսուածքին իւրաքանչիւր մասն առանձին առեալ մատենագրականէն օտար չըլլայ, թէև միշտ պարզ ալ ըլլայ, սակայն զարձեալ ամբողջը մատենագրութեան բնականը չէ, և առտնին կամ ժողովրդական խօսուածքի որոշ կնիքն ունի վրան, կամ թէ շատ տեղ մեր խօսելու կերպն է»:

Աւելորդ է ըսել թէ Ե. զարու ռամկօրէնն իր ամբողջական ձևին ու կազմութեանը

մէջ անձանօթ կը մնայ մեղի, թէև անոր գոյութեան հետքերը որոշակի կ'երևին տեղ տեղ, ինչպէս յիշեցինք. իսկ է. զարուն մէջ Յովհան Մամիկոնեան իր գրուածքներովը աւելի ազատ մուտք մը տուաւ այդ աշխարհիկ լեզուին, որ ԺԱ. զարէն վերջնոր գրականութիւն մը ունեցաւ, բայց այս անգամ ա՛յն անկախ չըլլալով զրարարի ազդեցութենէն. վասն զի այդ լեզուով ուսումըրած հեղինակները, որչափ ալ ժողովուրդին հասկնալի ըլլալու զաղափարին ուզէին ծառայել, պիտի չկրնային յաջողիլ գրական կաշկանդումներով:

Ռամկօրէնի գոյութիւնը հին մատենագիրներու վկայութեամբ պատմականապէս չէ լուստարանուած: Ոմանք կարծած են թէ Խորենացիի «հասարակաց խօսք»ը, որով կ'առաջագրէ նա գրել իր պատմութեան Գ. գիրքը, ռամկօրէնի համազօր բացատրութիւն մը եղած ըլլայ. սակայն պարզ է տեսնել թէ այդ գիրքի ընդհանուր ոճը տարբեր չէ բնաւ նախորդ Ա. և Բ. գիրքերու լեզուէն, և զիւրին է հասկնալ թէ պատմիչը վիպական-գրական բարձրութիւններէն յանձն կ'առնու խոնարհիլ հրաժեշտ տալով պերճաբանութեան, պատմական ճշմարտութիւնը՝ անսեթեւեթ՝ հաճելի ընելու համար իր ընթերցողներուն: Նոյնպէս Յովհան կաթողիկոս Թ. զարուն ապրող Շապուհ Բագրատունիի մը համար կը վկայէ թէ «գեղջուկ քանի» գրեց: Գրուածը կորսուած է այսօր, բայց ապահովաբար ռամկօրէն չէր ան. վասն զի կաթողիկոսը արտայայտուած է այդ մասին. «քերթողական հրահանգներու» համաձայն շնկատելով այդ գրուածը: Պօղոս Տարօնեցի ալ (ԺԱ. զար) իր մէկ հակաճառական գրուածքը, որ պարզապէս գրաբար է, գեղջուկ քաղաքով յօրինուած կը նկատէ եւ «ո՛չ խորին արուեստիւ գրոնս կոփեալ»: Աւելի վերջերը, կամ աւելի ճիշդը խօսելով, տառջին անգամ ԺԲ. զարու մէջ Միսիթար Հերոցի բժիշկին բացատրութեամբն է որ գեղջուկ քաղաքը(*) աշխարհիկ կամ հասարակ ժողովուրդի լեզուի նշանակութիւն ընդունած է գործնականապէս:

(*) Ուրիշ վկայութիւններ ալ չեն պակսիր այս մասին (Տե՛ս Հ. Ա. Յովնանեան Նախնեաց Ռամկօրէնը էջ 28-30):

Գրաբարի զարգացումն ու կրած փոփոխումները. — Գրական մշակութեան առարկայ եղող լեզու մը, չի կրնար անշուշտ մնալ առանց փոփոխման. և բնական է որ աճի իրեն յատուկ բարգաւաճումովը, եթէ այս կամ այն օտար լեզուի ուսման ազդեցութիւնէն չտարուի ստրկօրէն: Մեր լեզուն իր մատենագրական առաջին օրերուն իւրեղացած կամ վերջնական զարգացումի մը հասած չլլալով՝ հակամէտ էր կրելու արուեստական թելադրութիւններ ալ: Առաջին անգամ ասորերէնի ազդեցութեան ենթարկուած՝ պիտի չկրնար գրականապէս օգտուիլ այդ լեզուէն, որ սեմական ըլլալէ զատ, որով խնամութիւն մը չունէր հայերէնի հետ, տափակ ու աններդաշնակ լեզու մըն էր, ճապաղ շարադասութեամբ ու թանձր ու երկայնաբան դարձուածներով: Այս պատճառով ասորականք ի հայ թարգմանութիւնները, որ հաւանաբար մեր անդրանիկ թարգմանիչներու մէկ խումբին գործն էղաւ Ս. Մեսրոպի առաջնորդութեամբ, չկրցաւ տալ լեզուին այն շքեղ յորինուածութիւնը՝ քերականական ճշգրտութիւնն ու ներդաշնակութիւնը որ յունարեան ի հայ թարգմանութիւններուն մէջ (ժամանակակից ուրիշ խումբի մը ձեռամբ) համեմատաբար առաւելագոյն չափով ի յայտ կուգայ:

Ասորերէնի ազդեցութիւնը, որ լոկ նկղեցական էր ի սկզբան, ու ա՛յնպէս ալ ժամանակ մը տեւեց, հուսկ ուրեմն տեղի տուաւ յունականին՝ թէ մատենագրական և թէ քաղաքական-եկեղեցական նկատումներու գերակշռութեան տակ: Աստուածաշունչի թարգմանութեան վերջնական սրբագրութիւնը յունարէն բնագիրներու վրայէն՝ սկզբնակէտ մը եղաւ յոյն ուսուցման նախասիրութեան՝ գիրի գիտէն իբրեւ քառօրդ դար մը վերջը, և մեր թարգմանիչները շատ զգուշատրութեամբ յոյն աստեղծութեան ձեւեր փոխ կ'առնուն իբրեւմ իրենց գրուածներուն մէջ:

Զ. դարուն վերջերը սակայն, երբ եկեղեցական նիւթի մշակումին հետ արտաքին ուսումներու պէտքն ալ անհրաժեշտ դարձաւ, և առ այդ կը նպաստէին ժամանակին քրիստոսաբանական վէճերն ալ ընդդէմ յունական եկեղեցիին, նոր դպրոց մը ձեւնարկեց պարապիլ քերականական, ի-

մաստասիրական և քերթողական ուսմանց (ինչ որ միաբնակ (monophysites) Ասորիներն ալ սկսած էին աւելի կանուխ և աւելի լայն չափով) և այդ նոր շարժումին արդիւնքը եղաւ քանի մը զլխաւոր գործերու թարգմանութիւնը, ո՛չ այն հայեցի ոճով, զոր Ոսկեդարը կտակած էր, այլ յունական լեզուի շարագատութեան բառացի նմանողութեամբ ու գիտական բաւերու առատ մթերքի մը յաւելումով. վասնզի նախնի թարգմանիչներու լեզուն անբաւական նըկատուեցաւ այդ օրինակ գործերը հաւատարմօրէն և բնագրական չշարժեալ ի հայ փոխադրելու համար: Գրաբարի այդ արուեստական մշակումին կը պարտինք Սանմանաց գիրքի, Պիտոյիցի, Փիլոնի ծառերու իրենէսի Գործերու, Եւսերիոսի Բոնիկոնին, Արիստոտէլի Ստոյգոսքանց և Վերլուծականքին և Պորփիւրի Ներածութեան ևայլ թարգմանութիւնները. ասոնց կարգէն են նաեւ Թրակացիի Քերականութեան ինչ ինչ մասերն ալ, որոնցմով հայերէն լեզուն իր բնական պարզութիւնէն ու յստակութիւնէն մերկացաւ այլակերպօրէն: Այս յունամոլ միտումներու հետեանքով էր անշուշտ որ համարձակեցան ժամանակ մինչև իսկ նորոգ քաղաքականութեամբ ուղղագրել Աստուածաշունչը, ըստ որում նախկին քաղաքականութիւնը զուրկ էր իրենց հետապնդած առուեսին! (*) և յունարէն բնագրին վրայ կը մտարեւէին ձեւել իրենց թարգմանութիւնը, ի մասնաւորի վկայութեանց յառաջներումներու մէջ: Թողլով մեր յիշատակած գիրքերու մասին իրենց տեղը խօսիլ՝ պէտք ունինք զիտել տալու սակայն թէ այդ հեղինակական ուղղութիւնը, որ արտաքին նիւթերու հանդէպ ծայրայեղ խեցրեկումներու ալ զակատեցաւ, յունագէտ հայերու (թերեւս նաեւ հայագէտ յոյներու) ձեռնարկէցութեամբ՝ գերադանց շարագրութեան կանոն մը դարձաւ նոյն իսկ մեր լաւագոյն գրողներուն համար, թէև համեմատաբար աւելի մաքուր և հասկնալի ոճով և մերթ դէպի հին լեզուն դարձ ընելու կամէութեամբ, ինչ որ ԺԲ. դարուն ա՛լ աւելի չհշտուեցաւ, թէև ոչ բոլորովին այդ գիտնական լեզուէն ձերբազատուած. վասնզի հեղինակական դպրոցի յառաջ բերած տը-

(*) Բղղս. Յոր. Գ. կա:

պաւորութիւնը, որուն ենթարկուած էր մասնաւոր Սիւնեաց վարդապետարանը, գրեթէ անջնջելի դրոշմ մը թողուց գրական լեզուին վրայ:

ԺԳ. դարէն վերջ, երբ արդէն ռամկո-րհներ սկսած էր այլ եւ այլ գրուածքներու համար գործածուիլ, մանաւանդ կիլիկեան սահմաններում, վերին Հայաստանի մէջ եւրեցան պատմագիրներ կամ եկեղեցական-

ները, ոոնք համեմատաբար պարզ, բայց ինկած ու տափակ գրաբարի մը կիրառութեամբ գոհացան, և ԺԳ. դարու կէսէն վերջն ալ լատին հայագէտներ նոր շրջան մը բացին՝ այս անգամ ալ ուրիշ ճամբով մը պղտորելու հայերէն գրաբարը, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ:

Ե. Ե. Դ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

ԺԳ. Մարտիրոսիւսի պատմութիւնը

Սկսեալ 64 թուականէն մինչև 314 տարին, երկու հարիւր յիսուն տարիներու ընթացքին, մարտիրոսութեան սպանալիքը սաւառնեցաւ քրիստոնեաներուն վրայ. գրեթէ նոյնքան հալածանքի տարիներ եւ դան, որքան՝ խաղաղութեան տարիներ, աւելի կամ նուազ ընմիջումներով: Այսպէս նահատակութիւնը նուիրապործումն եղաւ հաւատքին, սերմը անոր. ու այէտք էր հաւատացեալները պատրաստել ատոր, որպէս փառաւոր փորձի մը, որուն իւրաքանչիւր ոք կրնար ենթարկուած զտնուիլ: Եկեղեցին իր քաջալերութիւնները կը շնորհէր անոնց, որ կը խոստովանէին Յիսուս Բրիտանի. ան կը դատապարտէր ու առնուազն ժամանակի մը համար իր ծոցէն կը հեռացնէր զանոնք, որ բանտարկութեան թշուառութիւնէն կամ չարչարանքի սոսկումէն ընկճուած՝ կը կորսնցընէին իրենց կեանքը տալու պատիւը: Հեթանոսները ամէն ջանք ի գործ կը դնէին ձեռք անցընելու համար հաւատարացութիւն մը, որուն համար մեծապէս կ'ուրախանային, ինչպէս ամենադժուար յաղթանակի մը առթիւ: Բաց ի գերութիւնէ ու տառապանքէ, անոնք կոչ կ'ընէին բնութեան զգացումին, խոստովանողին աչքին առջև կը բերէին իր կինը, իր գեռատի-

զաւակները, իր ծերունի ծնողքը արտասուալից: Հաւատարացութիւններ յառաջ կու գային զժրախտաբար. 250 ին, խաղաղութեան երկար շրջանէ մը յետոյ, անհամար եղան անոնք. և հետեանքները այս թերացումին անոնց կողմէ, որոնք կոչուեցան «անկեալներ» (lapsi), շատ չարիքներու ծնունդ պիտի տային: Մարգիկ կը տեսնէին զանոնք, որ հալածանքի հռչակումէն սկսեալ, տօնական զգեստներով, մեհեաններուն և կապիտոններուն մէջ կը նետուէին, զիննծօնք ու խուճկ մատուցանելու և ձեռք բերելու հաւատարացութեան վկայադիրը, որ ազատ կեանք կ'ապահովէր իրենց: Տեսնուած են սկզբունքով մարտիրոսութեան դատապարտութիւնը հաստատող հերետիկոսներ և անընդունելի զանազանութիւնները շատ վարպետութեամբ ընդունելու տրամադիր հաւատացեալներ: Յաջ անոնց, քիչ կարեւորութիւն ունէր ըսել. «Կ'երկրպագեմ Ամենաբարձրեալին, կամ թէ կ'երկրպագեմ Արամազդին. ներքին զգացումը կ'ընէր ամէն ինչ»: Եկեղեցին պարտաւոր էր պայքարելու այս ջլատիչ քարոզութեանց դէմ. նա ըրաւ զայն ամենայն կորովով զոր կը պարտադրէ մեծ վտանգ մը:

Քրիստոսի ախոյեանը պարտաւոր էր

ենթարկուիլ տքնութիւններու և պահքի, որոնք իր մարմինը յոգնութեան կը վարձեցնէին ու կը պատրաստէին զինքը կրելու տառապանքները, առանց տկարանալու: Անոնց մասին խօսուած պահուն, մրցական փոխարկութիւններ կը զօրծածուն շարունակ: Ախոյեաններ են անոնք, մարտիկներ. անոնց խոստացուած է մըրցանակը. անոնք կը շահին արմաւենին ու պատքը: Լիտնի ու Կարքեղոնի մէջ սա ռճով կը խօսուի: Հաւատացեալը պարտի զինուած ըլլալ, պատրաստ պատերազմելու:

Անսահման է պարզելը նահատակին. սորբը զոհերու համար վայրկենարար կը բացուի երկինքը. հրեշտակները անոնց հոգիները կը փոխադրեն ծաղիկներով փողփողուն, հակայական վարդենիներով հովանաւոր, բուրումներով թղզուն գրախտը եղեմական: Անոնց մօտաքին՝ Սերբէնիւնը ու զուէրը կ'ընդունին զիրենք, սքանչացումի ու յաղթանակի ազազակներով, ու թանկագին քարերով պարսպաւոր քաղաքի մը մէջէն զիրենք կը բերէ աստուածային Փրկչի ներկայութեան: Սպիտակահեր երիտասարդը կը թողու որ մօտենան ու համբուրեն զինքը մարտիրոսները, զորս իր տեսութիւնը կը լեցնէ անծանօթ երջանկութեամբ մը: Երբեմն ան՝ իր խիճ ձեռքով կը հաղորդէ զանոնք, պատառ մը մակարդուած կաթով: Այս տեսիլներ կը յայտնէին զբախտի վայելքներն ու չըքեղութիւնները այնպիսիներուն, որ եկեղեցւոյ մէջ կը լսէին անոնց կարգացուիլը, ինչպէս Աւետարանը, ու այս ընթերցումը կ'ամբողջէր անոնց սիրտերը:

Դէթ այս խոստումները պէտք էին որ զսպէին սորսուող այն զայրոյթին, զոր կը ներշնչէր հեթանոսներուն անգթութիւնը: «Ես գիտեմ, կը գրէ սուրբ Կիպրիանոս, գիտեմ մեծ թիւ մը անոնց, որ չարիքներու և բռնութեանց ծանրութեան տակ, պիտի տեսչային անմիջապէս վրէժ լուծել: Երանի թէ բան մը չընեն, վասնզի ըսած է Տէրը. սպասեցէք իմ օրուանս, ես պիտի ժողովեմ թագաւորներն ու ազգերը և բարկութեամբս պիտի ընկճեմ զանոնք», նաև՝ «մեր վրէժը պիտի առնուի, ատոր ստուգութիւնէն կու գայ մեր համբերութիւնը»:

Մարտիրոսութեան այս թեկնածուն

ըր կը տեսնուին՝ լի անսահման հաւատքով, ու խոսովայոյզ զաղտնի սորսափներով. «Մահուան հարուածը, իրենք իրենց կը մօտենն անոնք, մեծ չարիք մըն է»: Կամ աւելի, անոնք աւանդալ զոհահար կ'ըլլան արջի մը խեղ ծածկամտութեանց առջև նետուելու զաղափարէն, բայց վազը մը, կամ յովազ մը, ընդհակառակն՝ չէր վախցներ զիրենք: Այս քաջութիւնը, հաւատքի վկայութեան համար եռանդուն հոգիներէ զգացուած մահուան այս ծարաւը, պարտ էր երբեմն չափաւորուիլ, ու Եկեղեցին կշտամբեց զանոնք, զորս յանդուգն նախանձախնդրութեան մը զրգումը մղած էր զրգուելու այն խոստութիւնները, զոր այլապէս առանց տկարանալու կրեցին անոնք:

Հովիւներու խօսքէն զատ, հաւատացեալներու միջև՝ Աստուծոյ հրամաններն ու խոստումները յիշեցնելու համար՝ չըջան կ'ընէին փոքրիկ ճառեր, կարճ ու ազգեցիկ ձևի մը տակ: Այս շարադրութիւններէն մի քանին հասած են մեզի. տեսակ մը մասնաւոր քրիստոնէականներ, ուր ընդարձակօրէն օգտագործուած են Ս. Գրոց բնագիրները: Պատուէրներուն կցուած են Հին Ուխտի հերոսական մարտիրոսներուն օրինակները. Եսայի, Երբայեցի երեք մանկուքն ի հեօցին, Դանիէլ՝ առիւծներու մէջ, Զաքարիա. Եղիազար, Մակարեանք ու իրենց մայրը: Բաւական չէր զրելը, վասնզի բազմութիւ անուաներ պէտք ունէին խրախուսուելու. զհետնադամբաններն ալ տեսակ մը պատկերաւոր գիրքեր դարձան, միշտ յայտագրուած, հաւատացեալներուն սորվեցնելու համար Հին Օրէնքի սուրբերուն յաղթանակը:

Թրգմ. Զ. Վ.

ԽՈՐՀԱՆՈՒՄԻ ԵՒ ԽՈՍՈՒՄԻ

Վիսաքանուքեան միջ յաղթելը երջանկութեան չի ծառայեր:

*

Երբ երաժշտութիւնը մեր կեանքին միջ մտնէ՝ կարեւորութիւն չունի ձայն չունենալը: Երբ միայն մեր ձայնը ցուցնելու համար երգենք՝ երգը կը ստորանալ:

*

Իշխել ուզողը սուս չի վախաւար:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՆՇՄԱՐՆԵՐ

Հ Բ Ս Ի Է Ր

(Նար. ԻԳ. եւ ԳՃԺ. Հոգ. Սարկ. ԲԲ. Մաես. Սարգ. Բ. Պ.)

Հ Բ Ս Ի Ի Բ Ս Ն

(Հն. Ը. 18. ՅՃԽ. Դ. Զ. Ժ. Նար. ԽԶ. ՅԲ. Կր.)

Հրաւիրը արմատն է հրաւիրել բային, որ կը նշանակէ կոչ, կոչումն. կը յիշուի նարեկացիէն, Յովհաննէս Սարկաւազ Վարդապետէն՝ հրաւիր կասարման, կամ մանուկ կամ խաւարի խօսքով. Զեւնադրութեան Մաշտոցի եւ Սարգիս զրգ. ի կաթուղիկեայց Բ. Պետրոսի Թղթին մեկնութեան մէջ (Բ.): Հրաւիրանը համարմատ է հրաւիրին, բայց հոգեւոր աստիճանաց մէջ կը նշանակէ նախասահմանութիւն կամ ընտրեալներուն համար Աստուծոյ յառաջագործութիւնը, ինչպէս կը կարգանք «որք հրաւիրանաւ կոչեցան» (Հն. Ը. 28), «այսու շնորհիւ հրաւիրանօք կոչեաց»: «Ի կոչումն հրաւիրանաց ուրախութեան հարսանեացն»: «Որք հաւիրանաւ կոչեցան ի հոգեւոր հարսանիսն» (ՅՃԽ. Դ. Զ. Ժ.): «Նախակար հրաւիրանօք» (Նար. ԽԶ.): «Մահու հրաւիրանօք» (ՅԲ. ԿԹ.):

Ուրեմն հայերէն լեզուի համաձայն, սոյն երկու համարմատ բառերը երկու նշանակութեամբ գործածուած են մեր մատենագրութեան մէջ. մին՝ կոչել եւ միւսն՝ նախասահմանութիւն կամ Աստուծոյ յառաջագործութիւն ընտրելոց իմաստով, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ վերեւ մէջբերուած հայ մատենագիրներու խօսքերով:

Սոյն երկու բառերը, հրաւիր եւ հրաւիրան, փոխառութիւն կը թուին զենտ կամ սանսկրիտ լեզուէն եւ կը բովանդակեն զիցարանական իմաստ մը եւ կը յիշուին Զբրազաշտական կրօնի գիրքերուն՝ զխաւարար Ավետայի մէջ: Սոյն բառերու ծագումը եւ նախնական նշանակութիւնը որոշ հասկցնելու համար մէջ կը բերեմ Burnoufi եւ A. Hovelacqueի բացատրութիւնները Ավետայի մէջ յիշատակուած

«Phravasis» եւ «Férouers» բառերուն նկատմամբ:

Burnoufi բացատրութիւնը. — «Phravasis» անունը կուտան «Férouers» ի (զենտ՝ Phravasi, միջին դարու իրանեան phravas, phrôhar = հրաւիր) դասակարգի մը աստուածային էակներու՝ զոր Burnouf շատ լաւ կերպով սահմանած է «իմացականութեամբ օժտուած էակներու իւրաքանչիւրին աստուածային տիպը...» այս իմաստը կը հաստատուի թէ՛ աւանդութեամբ եւ թէ՛ գրաւոր յիշատակարաններով: Nériosengh(*) երեք հարիւր տարի առաջ բոլոր զենտ բառերը սանսկրիտի թարգմանած է. թերեւս չկայ ուրիշ բառ որ աւելի հոգեւորապէս պահպանուած ըլլայ քան ակնարկուած բառը. վասն զի սոյն բառը կը նշանակէ էութիւն մը զոր փարսիները օժանդակութեան կը կոչեն ուսանց մտածելու անունին յատուկ իմաստին՝ զոր անոնք կուտան անոր, եւ յետոյ, վասն զի հնդկական զիցարանութիւնը չ'ընծայեր ո՛ր եւ է անձնաւորութիւն՝ որ համապատասխան ըլլայ անոր տեղը դրուելու: Բայ աստի, phravasi միանգամ չի գտնուիր Nériosenghի մեկնաբանութեան (glose) մէջ. անոր տեղ միշտ դրուած է vrddhi (երջանկութիւն, յաջողութիւն) բառը... ըստ իս այս բառը կազմուած է phra մասնիկով, որ բարձրութիւն, վերելքի ջոյց կուտայ. եւ vasi գոյականով, որ անտարակոյս գերմանական wachsen (գոթ. vaha) աճել, առաւելուլ արմատին հետ յարակցութիւն ունի: Եթէ Nériosengh ինքնին ունի, կամ Փարսիներու նման, իր նախորդները որ այս բառը կը թարգմանեն տրուած վերլուծութեան համաձայն, նուազ զարմանալի պիտի թուի որ phravasiին ուրիշ համազօր չէ գտած, այլ միայն սանսկրիտ vrddhiին մէջ: Բայց պէտք է միշտ նշմարել թէ այս բառին ան կը կցէր տարբեր արժէք մը քան զայն՝ զոր կը սահմանէր անոր դասական սանսկրիտը, եւ թէ այսպիսով vrddhi պարտ էր հասկցնել վերելքեան, փառքի զաւաճարները, կրօնական իմաստով, այնպիսի եղանակաւ որ բառ մը, որուն իսկական արժէքն է «յաջողութիւն», կարենայ

(*) Ժե. դարուն փարսի Nériosengh պանդիտէնէն սանսկրիտ լեզուին թարգմանած է Ավետան:

նշանակել իւրաքանչիւր էակի իտէալ տիպը, կամ, փարսիներու զիյարաւնութեան մէջ, այն գասակարգը բարերար ոգիներու որ երջանկութիւն կը բաշխեն առաքինի մարդոյ՝ որոնցմէ իրենք իսկ փառաւոր դրուատիք մը կ'ունենան . . . ինձ կը թուի թէ պարսիկ արուեստին հին յիշատակարանները, ի մասնաւորի Պերսեպոլիսիները կ'ընծայեն այս գաղափարին զգալի պատկերը և մեր վերլուծման արդարացումը, նոյն իսկ Ferouerի պատկերօձը որ միշտ թագաւորին պատկերին վերեւ կը հաստատուէր, կը բարձրանար ու կը զօրանար, եթէ կարելի է ըսել, անորմէ վեր և կը ներկայացնէր զայն վեհագոյն վայրը (phra), որքան որ ստորին վայրի մը մէջ կը մնար»:

A. Hovelacqueի բացատրութիւնը. — «Բառին ծագումը չէ ան՝ զոր կ'ենթադրէ Burnouf. S բաղաձայնը դրուած է հոս աւելի հին ր գրակոյտի մը տեղ: Այսպէս է, օրինակի համար, masya, մարգ, որ կը համապատասխանէ պարսկերէն martiyah, սանսկրիտ martyah. mesa, մահ, սանսկրիտ mirta. pesana, պատերազմ, սանսկրիտ prta-na, ևայլն, ևայլն, (Grammaire de la langue zende. Fr. Muller, Erânica): Phravasiներութեան կատարելապէս կը համապատասխանէ նախաստեղծ նշանակութիւնը:

Անհատի մը Phravasi իր հոգին չէ. այս վերջին ծանօթութեան համապատասխան բառն է urvan. J. Darmesteterի համաձայն, ան էակին հոգեկան ձևն է, անկախ անոր նիւթական կեանքէն և անորմէ ալ յառաջ: Թերևս ան է հոգեւոյ և մարմնոյ միացման տարրը, բայց, ապահովաբար, այս վերջինէն անկախ տարր մը: Ferouerը աւելի առաջ է այն էակէն՝ որուն աստուածային նախատիպն է, և որուն մեռնելէն վերջն ալ կ'ապրի. և միայն մարդիկ չեն որ Phravasi մը ունին, այլ նաեւ Եաղաղաները, անմահ սուրբերը, նոյն իսկ Որմիզդը:

Փոքր Ավեստայի ԺԿ. ներբողեանը ուղղուած է Phravasiներուն, նոյն սրտառուչ, քաղցր և ընդարձակ ներբողին մէկ պատուիրը թարգմանելով կը զննմ հոս, իբր նմոյշ. «Որմիզդը կ'ըսէ Ս. Զրադաշտին. քեզ պիտի ճանչցնեմ սուրբ Phravasiներուն զօրութիւնը, ոյժը, մեծութիւնը, օգնութիւնը և ուրախութիւնը, ով սուրբ, ով պայծառ, անոնք ինչպէս կ'օգնեն ինձ:

Ով Զրադաշտ, ևս անոնց պայծառութեամբն ու վեհութեամբը կը պահպանեմ երկինքը՝ որ վերեւ կը փայլի և կը չրջապատէ այս աշխարհը: Կը պահպանեմ Արտըվի սուրա Անահիտը որ կը բղխի առատօրէն և ձեռնառու է, Որմիզդի օրէնքներուն հպատակ և մարմնեղէն աշխարհի զովեստներուն տրամիլ . . . »:

Վերոյիշեալ երկու իրանագէտներուն բացատրութիւնները զննելէ վերջ, Phravasiներուն կամ Férouerներու լուսաբանութեան մասին այէտք է զիմել բուն մագղէական ազրիւրներուն՝ որոնք են Bundahis, Shayast la-shayast և Bahman yast գիրքերը, որոնց անդգիւրէն թարգմանութեանէն կը զննմ քանի մը հատուածներ բուն իսկ մագղէական մտքերէ հասկնալու համար Férouerներուն իսկութիւնը.

1. — BUNDAHIS.

Բ. 10. — «Որմիզդ կը խորհրդակցի մարդոց Պահապան ոգիներուն հետ (Fravahar = հրաւիթ) և խորհուրդներ կուտայ անոնց զգուշացնելու մարդերը չար ոգիներէն և Ահրիմանէն. և ամենագէտ իմաստութեամբ ընթանալու աշխարհի մէջ»:

Զ. 3. — «Պատերազմիկներուն և արդարներուն պահապան ոգիները ազգական ձիրերուն վրայ հեծած և սուր ի ձեռին կը յածին երկինքի շուրջը, նմանութեամբ գլխու մագերու, կը հսկեն պատնէշներու վրայ»:

ԻԹ. 8. — «Երկինքի փառքը կը զըրկուի Սամի (ըստ Ավեստայի, Սամա), այն նպատակաւ որ երբ Սմաահակ չղթայազերծուի՝ ան ոտք ինէ և սպաննէ զայն, և բխրաւոր արդարոց պահապան ոգիներ պաշտպանեն զանիկա»:

ԼԲ. 9. — «Պահապան ոգիներու ինն հազար ինն հարիւր իննսուն և ինն բխրաւորներ, պաշտպանութիւն կը ստանձնեն Զրադաշտի զաւակներուն համար, որպէս զի դեկըր անոնց չկրնան վնասել»:

2. — SHAYAST LA-SHAYAST.

Թ. 11. — «Բոլոր արարողութեանց և հացի (drôn) նուիրադործման սկիզբը արդարներուն հրեշտակները և պահապան ոգիները արարողութեանց կը հրաւիրուին»:

Ժ. 2. — «Կանոնը այս է, պահապան ոգիներուն նուիրուած օրերուն հացի օրհ-

նութիւն կը կատարուի, և կը գործածուի տօնի օրերուն, Նօնապարի, (նորընծայ քահանայի մը առաջին պաշտամունքը) երեք զիշերներու արարողութեանց, և սուրբ պահապան ռիկներու ուրիշ ձէսերու ժամանակ, (fravar dikân), և երբ այդպէս չեն կատարուիր, համաձայն հրահանգին, ներելի չ'ըլլար»:

Ժէ. 4.— «Եւ երրորդ զիշերէն վերջ, արշալուսին, երեք հացեր կը սրբագործուին, մին Ռաշնուի և Ասդատի, երկրորդը՝ ազնուազգի Vâê-ի, և երրորդը՝ արդար պահապան ռիկներուն (ardâe fravard) համար, վերջիններուն նուիրական հացը կտաւով կը ծածկուի»:

3.— BAHMAN YAST.

Բ. 45.— «Եւ անոնք զանազան տեղեր կը կատարեն իրենց նախնեաց որոշեալ տօները, (gasno), հրեշտակաց քառութիւնը, տօներու յատուկ և սրահապան ռիկներուն աղօթքները եւ արարողութիւնները...»:

Բոլոր կարող իրանադէտները կ'ընդունին թէ Phravasi կամ Férouerը էակի մը հոգեկան ձեւն է, անկախ անոր նիւթական կեանքէն, Burnouff-ի բացատրութիւնն ալ արդէն յայտնի եղած է նոյն խմատով, ինչպէս կը կարդացուի իր Commentaire sur le Yaçna, էջ 270, գործին մէջ. այս բոլոր բացատրութիւններէն կը հասկցուի թէ Férouerը մազդէական կրօնին մէջ պարզօրէն կը նշանակէ սրահապան ռիկ կամ հրեշտակ, արդէն այս բառերով ցոյց տուին վերին մէջբերումները զոր քաղցիւնք փարսի կրօնական ծանօթ մատեաններէն:

Արդ, վերեւ արդէն ծանօթացուցինք թէ Phravasi կամ Férouer մեր հայերէն հրաւեր կամ հրախրան բառն է, որ իր մէջ կը բովանդակէ պահապան հրեշտակի նախնական գաղափարը. իսկ Հ. Ղ. Ալիշան հետեւեալ կերպով կը բացատրէ Յրաւաշիսի կամ Ֆէրուէշի խմատը. «որք համարուին էակաց եւ հոգեաց նախասկիզբն գաղափարք, կամ մտաւոր պատկերք ի գիտութիւն Աստուծոյ, կամ հայելիք իմն Պրատոնի կարծեալ նախաստեղծ հոգեաց, որք ի ժամանակի միաւորին ընդ մարմինս. Աքեմենեան թագաւորաց քանդակաց վերայ (ի Պերսեպոլիս) կերպարանին Ֆերուէշք՝ իբր մինչ

ի կէս մէջք պատկերք թագաւորի՝ երկու թւերով շրջանակի մը մէջ» (Հ. Հաւասթ, էջ 346):

Իւրաքանչիւր մարդու համար պահապան հրեշտակի գաղափարը հետի չէ քրիստոնէութենէն ալ, նոր կտակարանի ինչ ինչ համարներ կը յայտնեն թէ մարդիկ իրենց պահապան հրեշտակներն ունին (տե՛ս Մատթ. ԺԷ. 10, Գործք Առաքելոց, ԺԲ. 15), քրիստոնեայի մը մահուան ժամ հրեշտակին կոչումը, այսինքն արդարի մը հօգիւս հրեշտակը կը կոչուէր Հրաւեր, որ էր այն քարի հրեշտակը զոր Աստուծմէ կը հայցէր Շնորհալի Ս. Հայրապետը ըսելով. «Բարեբար Տէր, հրեշտակի քարոյ յանձն արտօցես զիս քաղցրութեամբ աւանդել զհոգի իմ. և անխռով անցուցանել ընդ չարութիւն այսոցն՝ որ են ի ներքոյ երկնից. և ողոր.»։ Բայց հօգիւս բարի հրեշտակներուն հետ հայ առմկազիտութիւնը կ'ընդունի նաեւ չար ոգիներու գոյութիւնը և կ'անուանէ զանոնք Գրող և Առնակ, հայ պառաւր կ'ըսէ «Գրողը տանի»։ Հայ դիցաբանութեան մէջ Տիր զիք կը կոչուի «գրիչ», որ առմկին մէջ «գրող» եղած է, և կը գործածուի «գրողը տանի» անիծական բացատրութեամբ։ Սխալ հասկացողութեամբ մ'է գրողը արտասանել կրող։ Գրողը՝ Տիր զիք՝ իբր չար ոգի՝ քրիստոնէական ըմբռնումով, պիտի կատարէր իրեն ընծայուած դերը, որ էր մարդկային հօգիւնը տանել իբրեւ հոգեհան, որը տիազօն էր Հերմէսի կամ Մերկուրոսի։ Ընդհանրապէս անծանօթ մնացած մեր Առնակն է ան (տե՛ս Դիցաբանութեան լուսահոգի Դուրեան Սրբազանի, ձեռագիր)։ Վանցի մայրերը իրենց չար երեխաներուն կ'ըսեն. «Առնակայ շուն» «Առնակայիկ ետախայ»։ (Տե՛ս Սզգր. Հանդես, 1913, էջ 56, Ե. Լաւայեան)։ Առնակը հետի չէ հայ կրօնական առասպելական պատմութենէն ալ, ան կը յիշուի իբր հոգեհան ոգի Պրոխորոն գրոց մէջ, չար հրեշտակի նշանակութեամբ։

Ուրեմն, եզրակացնելով մեր այս տողերը, վկայութեամբ յիշուած մասնագէտներուն, անգամ մը եւս կը հաստատենք թէ հայ լեզուի հրաւեր և հրախրան երկու բառերը համանիշ ըլլալով զնա լեզուէ փոխառութեամբ և նախնական խմատով կը նշանակեն սրահապան հրեշտակ կամ ռիկ։

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ

ԿԱՅԵՆԱԿԱՆ

ԵՒ

ՏԵՐ

Յե՛ս այնորիկ առնոյր հաւանութիւն երանելին Մաքոց որպէսզի տէր եպիսկոպոսն ի կայեցականսն եւ նա ի սփիւռս հեքամասաց զբանն կենաց սեմամենեցեմ:

ԿՈՐԻՒՆ

Կորիւնի այս հատուածին կայեցականութեան զաւանդի մը անուն կարծելով Բորթուգալ Բաշա եւ Հ. Միսքճեան պարագայ տեղը փնտռել են այնպիսի զաւանդ մը:

Տ. Ֆրնադիկան իր վարք Մաշթոցի բազմաշխատ ու գեղեցիկ գործին մէջ աւելցրենել յետոյ որ օտար եւ հայ ուրիշ մասնագէտներ ալ վրիպած են իրենց մեկնութեանց մէջ, ինք Պահլաւական kaï (թագաւոր) բառէն ածանցեալ կը յայտարարէ կայեցականութեան բառը եւ ի կայեցականսն ի կուտայ քաղաքական ճեղիս իմաստը:

Պահլաւական բառը كى արդարեւ արքայ (Սուրբով) կը նշանակէ. բայց Կորիւնի կայեցականսն ածանցեալն է ոչ թէ Կէն այլ պարսկերէն Ե՛ն որ պարզապէս ճեղ ըսել է:

Ե՛ պարսկերէն եղած է հայերէնի մէջ կայ եւ իր ածանցներն են կայեան եւ կայեանական, ինչպէս մեհեան՝ մեհեանական, ատեան՝ ատեանական, եւայլն:

Կորիւնի հատուածին իմաստը կ'ըլլայ ուրեմն որ տէր եպիսկոպոսը կայանները այսինքն կեղերոնական վայրերը քարոզէ եւ Մաշթոց հեռուոր եւ ջրուած հեթանոսներուն երթայ:

Կորիւն իր յիշեալ հատուածէն քիչ առաջ արդէն զործածած է կայ բառը ճեղ իմաստով իր հետեւեալ պարբերութեան մէջ. «Քանզի յԱյրարատեան գաւառին ի կայս թագաւորաց եւ քահանայապետաց ըղխեցին Հայոց շնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ»:

Կայ կրնայ ըլլալ թագաւորական կամ քահանայապետական կամ հեթանոսական երբ ասոնց նման որոշ ստորոգելի մը աւելցուի իրեն, բայց ինքնին թագաւորականի իմաստը չունի:

Առձեռն բառարանը ունի կայեցականութեան հասկացումն (տեղ) իմաստով:

Տ. Ֆրնադիկան իր միւս ենթադրութեանը թէ՛ տէր եպիսկոպոս ըսելով Կորիւն կ'աշխարհէ Սահակ կաթողիկոսին, ո՛ր եւ է փաստ չի հայթայթէր:

Կորիւնի ընթերցումը դէպի հակառակը կ'առաջնորդէ միտքը:

Կորիւն իր մատեանին մէջ առաջին անգամ Սահակը կը յիշէ «Ս. կաթողիկոսն Հայոց մեծաց» բառերով եւ անկէ վերջ միշտ անոր կուտայ կամ սուրբ, կամ երանելի կամ մեծ տիտղոսը: Մէկ անգամ միայն այս տիտղոսներէն ոչ մին կուտայ Սահակի, բայց այս անգամ ալ զայն կը կոչէ «ճշմարտահաւատ փառաւորի»:

Կորիւն շատ մը եպիսկոպոսներ կը յիշէ, բայց անոնց ոչ միոյն համար կը զործածէ տէր բառը իրր տիտղոս հոգեւորականի որ յետամուտ սովորութիւն մ'է:

Հետեւեալը հարկ կ'ըլլայ եզրակացնել որ տէր եպիսկոպոսը Մեծն Սահակ չէ:

Կորիւն կ'ըսէ Սահակի եւ Մաշթոցի համար. «եւ իւրեանց անդէն զտընթերակաց արքունիսն հանդերձ ամենայն ազատագունդ բանակին աստուածեղէն իմաստութեամբն վարդապետեալ: Առաւել երանելոյն Սահակայ զՄամիկոնեան որեւորն ի վարժս վարդապետութեանն պարտեցուցեալ»:

Ասկէ վերջն է որ կուգայ Կորիւնի հատուածը զրուած այս յօդուածին զլուսը:

Սահակ արքունիքին ու բանակին մէջ կատարած էր արդէն իր վարդապետութիւնը եւ իր քահանայապետի գիրքը եւ զրադումները արգելք պիտի ըլլային որ ինք երթար շրջէր կեղերոնները կամ կայանները քարոզութեան համար:

Սահակի տուած հաւանութիւնը իր անձին համար չէ, ուրիշ եպիսկոպոսի մը համար է ըստ ամենայն հաւանականութեան:

Ո. Մ.

Երուսաղիմ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆՆԵՐՈՆ ըստ Հայաստանայց Ս. Եկեղեցւոյ Վարդապետութեան, յատկապէս պատասխանած մեր Ազգ. Վարժարաններու եւ Կիր. Գրքոցներու ուսուցիչներուն եւ ուսանողներուն համար: Բ. Կ.: Տպ. Ս. Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1932, էջ 264, Գին 12 Ֆրանկ (թղթատարի ծախով):— **Կրօնական Մասնագետան Ա.** Հրատ. Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան:— **Կեղրոն**՝ Catholicossat Arménien, Antelias, Rep. Libanaise:

Մեր Ազգ. Վարժարաններուն մէջ զգալի էր պակասը յարմար դասագիրքի մը, որ գոհացնէր հայ պատանիներու պահանջը իրենց Մայրենի Եկեղեցւոյն վերաբերեալ անհրաժեշտ ծանօթութեանց նկատմամբ:

Ներկայ դարուն մէջ երբ ուսման ամէն ճիւղ, առանց բացառութեան, կ'օժտուի պարզ եւ հաճելի մեթոտով պատրաստուած, եւ ըստ կարելոյն առարկային յատուկ բոլոր էական տարրերը բովանդակող դասագիրքերով, անյատնաձգելի էր ինքնին պատրաստութիւնը նմանօրինակ ձեռնարկի մը:

Արդ, շատ ուրախալի է տեսնել որ Կիլիկիոյ Աթոռին բազմահմուտ եւ ժրջան Աթոռակից Հայրապետը, Շնորհազարդ Տ. Բարդէն Կաթողիկոս, իր հմտութեան եւ փորձառութեան լաւագոյն տարրերով կերտած է կոկիկ դասագիրք մը եւ ձեռնած է զայն բոլոր անոնց որ սրտանց կը սիրեն իրենց Մայրենի Եկեղեցին:

Քրիստոնէականը կը ներկայացնէ նախ քրիստոնէական հաւատքը (էջ 1-41) ըստ կարելոյն պարզ եւ ըմբռնելի ոճով մը բացատրելով Հաւատաւքը:

Ապա Խորհուրդներու վրայ կը խօսի (էջ 45-111). կը պարզէ կարելիութեան սահմանին մէջ քրիստոնէական եկեղեցւոյ եօթը խորհուրդներու ծագումն ու նշանակութիւնը:

Երբորդ մաս մը կը կազմէ Մարդը, Մեղքը, Շնորհքը խորագրով բաժանուի (էջ 115-128), ուր խորաքանչիւրին առանձին գլուխներ յատկացնելով կու տայ անոնց մասին քրիստոնէական տեսութիւններու խկութիւնը:

Կրօնքին Բարոյագիտութիւնը վերտառութեամբ բաժնուած էջերու մէջ (131-144) կը վերլուծէ Տառնարանեայ Պատուիրանները, կը թուէ եօթը առաքինութիւններն ու եօթը մոլութիւնները, համառօտ բացատրութիւններ կցելով իւրաքանչիւրին:

Յետոյ Եկեղեցի, Հայաստանեայց Եկեղեցի, Աղօթք եւ Պաշտամունք, վերնագրով հատուածին մէջ (147-169) կը խօսի Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ չորս ստորոգելիներուն մասին. Հայաստանեայց Եկեղեցի բացատրութիւնը կը մեկնաբանէ շեշտելով անոր կոչման ու պաշտօնին նուիրականութիւնը. առանձնական եւ աւելի հրապարակային աղօթքի եւ Երեսական Գիրքերու մասին կու տայ օգտակար ծանօթութիւններ, եւ Հրեշտակներու նուիրուած մասնաւոր գլուխով մը կը վերջանայ գրքին բուն ծրագիրը:

Վեհ. Հեղինակը, սակայն, հարկ տեսած է, իրապէս զովելի մտածումով մը, Յաւելուած մը կցելով իր գրքին, տալ կարգ մը նիւթեր եւ ծանօթութիւններ որոնք մեծապէս օգտակար պիտի ըլլան ուսուցչին եւ հետաքրքրական ուսանողին համար:

Շատեր ստէպ հետաքրքրուած են գիտնալու թէ ինչ տարբերութիւններ կան պատանեկան եկեղեցիներու միջեւ: Այս կարեւոր եւ շահագրգռական նիւթին է յատկացուած Յաւելուածին առաջին գլուխը (էջ 173-195): Հոս կու տեսնուի որ սուրբ ծանօթութիւններ վարդապետական եւ ծիսական այն պատանեկանութեանց մասին, որոնք յառաջ կան քրիստոնէական եկեղեցւոյ այլեւայլ ճիւղերուն մէջ իր ինքնատանգարեան պատմական գոյութեան ընթացքին:

Երկրորդ գլուխը յատկացուած է Պահքին, որ մէկն է քրիստոնէական կեանքի գործնական պայմաններէն: Ամէն հայ քրիստոնեայ պէտք է գիտնայ իր եկեղեցւոյն կանոնները պահք բռնելու մասին: Ահա այս գրքին մէջ (էջ 196-207) կը բացատրուին անոնք մեկին ու հակիրճ կերպով:

Եկեղեցին եւ Օրերը գլուխին մէջ (էջ 208-238) կը տեսնենք բաւական ծանօթութիւններ եւ գիտելիքներ առաւելապէս տեսնուի վրայ, որոնք շահեկան կրնան ըլլալ:

Քրիստոնէականի Յաւելուածին վերջին մասը կը կազմեն Աղօթքներու յատկացուած էջերը (241-264), ուր փնջուած են Շնորհալիի աննման «Հաւատով Խոստովանիմք», Սեղանի Աղօթքներ, Ժամամուտներ, քանի մը գեղեցիկ Սաղմոսներ, իւրաքանչիւր ձայնէն մէյմէկ Ապաշխարութեան եւ Յարութեան Շարականներ, եւ մի քանի հատ ալ ազգային տօներու յատուկ ընտիր Շարականներ:

Ահաւասիկ բովանդակութիւնը Քրիստոնէականին, որ որքան այլազան, նոյնքան ալ շահեկան է. և ինչպէս որ Վեհ. Հեղինակը կը յիշէ իր աղուոր Յաւաքարունին մէջ՝ վստահ ենք որ Շայն Քրիստոնէականը ընտանեկան յարկերու տակ ալ հաճելի, հետաքրքրական և շինիչ ընթերցումի գիրք մը կրնայ ըլլալ»:

Գրքին թուղթը ընտիր է և տոկուն, տպագրութիւնը՝ մաքուր և ճաշակաւոր:

Քրիստոնէականը, իբրեւ դասագիրք հայ դպրոցներու մէջ, և իբրեւ ընթերցանութեան գիրք, հայ յարկերու տակ, յանձնարարելի է ըստ ամենայնի:

Ն. Վ. Պ.

ԾԱԿԱՌԱՅԱԿԱՆ ԶԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ Ս. ՅԱԿԵԼԵՅԻՈՅ ԾԱՌԱՅԱԿԱՆՆԵՐԷՆ, 1931, 8պ. Սահակ-Մեսրոպ, Գանիէ, էջ Խ + 232:

Կոկիկ և զիւրառար հատոր մը, որ կը բովանդակէ մեր եկեղեցւոյն շարականներէն զմայլելի փունջ մը: Հմուտ գրչէ մը հատորին սկիզբը դրուած ընդարձակ և զեղեցիկ յառաջարկէն կը հասկցուի թէ ինչ նպատակով և ինչ մեթոտով պատրաստուած է այն: Սոյն Մաղկաքաղը «ուզողի ժողովուրդին պէտքին սահմանուած» է, և հետեւաբար Շարակնոցի հրատարակութեանց համար էական համարուած հանգամանքներ ներկայ պարագային աւելորդ նկատուած են, ինչպէս խաղաղութիւններ, ութ ձայներու եղանակական համառօտագրութիւններ, և այլն: Մաղկաքաղը չի բովանդակիր մեր բոլոր շարականները, այլ միայն անոնք, «որոնք ժողովուրդէն ճաշակուելու և երգուելու յարմարութիւնները կը ցուցնեն»: Հատորին ժողովրդական հանգամանքը թոյլ տուած է նաեւ անոր մէջ ընդունելու նարեկէն քանի մը Բաներ, Հաւատոյ Հանգանակը, Շնորհաւոյ Հաւատով Խոստովանիմք, Փառք ի քարոնսը, զանազան *sumեր*, և այլն:

Աւելորդ է հոս գովքը հիւսել մեր հոգելից նախնեաց մաքուր ու վեհ ներշնչումներով գրած ու երգած շարականներուն: Ամէն հայ, որուն հոգեւոր զգայարանքը չէ բխած, կը զգայ քաղցր ու գոգարիկ գեղեցկութիւնը և անուշակ քնքշութիւնը այդ զմայլելի հոգեւոր երգերուն. ամէն հայ, որուն հոգւոյն լարերը չեն ժանգոտած, վսեմ բերկրութեամբ պէտք

է վերարձագանդէ հայ հոգիի և հայ սրտի այս աղնուագոյն թրթռումները: Հայ ժողովուրդին եկեղեցական երգեցողութեանց մասնակցութիւնը զիւրացնելու համար է նաեւ որ այս Մաղկաքաղը ի լոյս ընծայուած է: Մենք կը յուսանք որ շատեր պիտի գործածեն զայն, ըստ կարելւոյն մասնակցելու եկեղեցւոյ հասարակաց պաշտամունքին, և այդ կերպով թէ իրենց և թէ ուրիշներու հոգեւոր կեանքը աւելի եռանդուն, զիտակից և ուժեղ դարձնելու համար:

Թերութիւն մը զոր չենք կրնար չմտնանալ տպագրական վրիպակներու յաճախութիւնն է: Զանց ընելով յիշել մանր սխալները, հոս կը զննք կարեւոր վրիպակներու մէկ մասը:

Էջ մը, առգ վերէն 5, Այսօր ի Թարօր՝ աւելցնել [փառօք]: — Էջ 5 տ. վ. 4, և՛ աւելցնել [զովիմք զքեզ. խոստովանիմք Տէր զքեզ և՛] երկիրպագանեմք: — Էջ 19, տ. վ. 12, աւելցնել [օրհնեցէք զնա ամենայն զօրութիւնք նորա, ալէլուիա]: — 28, 7, փոփոխ, պիտի ըլլայ = փոփոխ: — 30, 12, պարուրեալ [զպատուհան տեսութեանց]: — 49, 4, մեր = մեծ: — 67, 6, պարսանայ = պարսանայ: — 95, 11, մեկնութեան = մերկութեան: — 121, 3, տօնե մեզ է = տօն մեծ է: — 124, 5, 11, 16, օրհնեցուք = օրհնեցուք. 13, անանջրպետն [ի] ձօրէ: — 146, 12, ապեղէն = աւպեղէն: — 169, 15, ընդդիմամարդ = ... մարս: — 184, 13, հոգւոյն [ի հեղէն] ի հրեշտակէն: — 191, 16, միածնի = միածնի: — 192, 17, մեզի = մեծի: — 195, 14, արեւք = արեւելք: — 197, 14, զմեզիս = զմեզր: — 199, 8, զգալսեանդ = զգալուսդ: — 201, 12, ժողվել = ժողովել: — 203, 11, հայցումար = հայցմար: — 206, 4, վերնկալ = վերընկալ: — 207, 3, դրախն = դրախն: — 211, 12, ևհաս [վերին կոչողին. կոչնատէրն անեղ, կոչողն անաւոր.] դատաւորն: — 212, 1, Զնկղմեալքս = Զնկղմեալքս: — 213, 13, բնակարան = բնակարանը. 20, տրտեալ = տրտմալ:

Այս կարգի հրատարակութիւն մը, եթէ ոչ բոլորովին անսխալ տպագրութեամբ, գէթ առանց կարեւոր վրիպակներու, պէտք էր որ մատուցուէր հանրութեան:

Հատորին վերջը բովանդակութեան ցու-

ցակէն դատ կայ նաեւ առաջին տողերու այբուբենական ցանկ մը, որ մեծապէս կը զիւրացնէ Ծաղկաքաղիս կիրառութիւնը:

Ն. Վ. Պ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ (Պարբերագիրք), Գեորգ Մեսրոպ, Մեսրոպեան ձեմարտն, Բաղլովօ, Սոփիա, 1931 էջ 324. Գին 2 տլար:

Հայկական հին Զեռագիրէ մը հանուած գեղեցիկ մանրանկարազարդ դռնէ մը կը մտնենք Հայկաւանէն ներս: Մեզ կը զիմաւորէ իր բարի ժպիտով Ռումանիոյ մեծ մարզը, Բրոֆ. Նիքոլա Եօրկա, որուն ձօնուած է այս գիրքը անոր Ծննդեան վաթսընամեակին տոթիւ:

Ըստ սովորութեան զրքին սկիզբը զըրուած Յառաջարանով մը հեղինակը կը բացատրէ մեզի թէ ինչ պայմաններու պարտադրանքին տակ ծնաւ Հայկաւանը, և ինչ նպատակներու ծառայելու առաջադրութեամբ ասպարէզ կու գայ ան:

Հայկաւանը կը բաժնուի ինը մասերու, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը բովանդակէ իր մէջ Հայ մշակութի մարզերէն մին, և կը ներկայացնէ, սեղմ ու վճիռ տողերու մէջ, կարեւոր ծանօթութիւններ՝ կանոնաւոր դասաւորութեամբ մը համադրուած:

Ա. Մասը (էջ 5-51) կը պատկերացնէ միջավայրը, այսինքն Հայաստանը, որ բնմէ է Հայոց պատմութեան, Հայ ազգի բազմադարեան կեանքին այլազան ապրումներուն: Հայ գաղթավայրերու գլխաւորներուն վերաբերեալ համառօտ տեղեկութիւններ կը տրուին 29-42 էջերուն մէջ: Պուրկարիոյ Հայ գաղութին ծագման մասին խօսելու առթիւ պուրկար պատմագէտ Բրոֆ. Եօրտան Իվանովի մէկ զրքէն թարգմանաբար կու տայ Հայ Պաւլիկեաններու կողմակերպութեան և անոնց դէպի Պալքանները բռնի տեղափոխման չուրջ հետաքրքրական հատուածներ:

Բ. Մասը (էջ 55-88) նուիրուած է պատմական-քաղաքական անցքերու, թըռուցիկ ակնարկներով: Հայոց ծագումը, Հայ աւանդական պատմութիւնը, Հայոց բնակավայրին աշխարհագրական սահմանները դարերու մէջէն, կ'ուրուագծուին ժուժկալ բացատրութիւններով:

Գ. Մասին խորագիրն է Զինուորութիւն (էջ 93-112): Զինուորական կեանքի նա-

խընծայ վարժութիւնները ստանալու համար մեր մէջ ալ առաջին միջոցը եղած է որսորդութիւնը: Կար նաեւ մասնաւոր զըրութիւն մը նախարարադուներու զինուորական դաստիարակութեան համար: Հայ բանակներու մասին խօսելով կ'ըսէ թէ «Հայկական Ազգային Բանակ կրեք զոյութիւն ունեցած է հին դարերուն» (էջ 101): «Առաջին և միակ երեսիւն էր Վարդանանց պատերազմի բանակը» (109): Այս վճիռը քիչ մը չափազանց ծանր ըլլալուն անտարակոյս, յաջորդ էջին մէջ աւելի մեղմ ձեռով կ'ըսուի. «Մեր պատմութեան մէջ առաջին անգամն էր թերեւ որ Վարդանի բանակը կ'ըլլար զուտ ազգային բանակ մը, առանց հողային անջատական նկարագիրը շեշտելու»: Իրաւ հողային անջատական նկարագիրը չէ շեշտուած Վարդանի բանակին մէջ, բայց նախարարական տոհմային բաղկացութիւնը շեշտուած է, կորելի է ըսել՝ ուրիշ ժամանակներէ աւելի:

Դ. Մասը (էջ 117-152) յատկացուած է լուսաւորութեան: Հեղինակին կողմէ 1915ի սկիզբները կարգացուած դասախօսութիւն մը մեզի կը ցուցնէ «Հայ գաղտը դարերու մէջէն»: «Հում նիւթ մը» տակաւին այն տտեն, ինչպէս զիտել կու տայ զրոգը իրաւամբ: Պատերազմէն յետոյ էր որ Հայ գաստիարակութեան պատմութեամբ զբաղող երկու արժէքաւոր հատորներ լոյս տեսան:

Ե. Մասին նիւթն է Հայ Ընկերութիւնը (էջ 157-176): Կը տրուին ծանօթութիւններ ընտանիքի, գերդաստաններու և տոհմերու կազմութեան, ընկերային դասակարգերու բաժանումին, և նախարարութեանց մասին:

Զ. Մասը (էջ 181-192) կը նկարագրէ Հայոց տնտեսական կեանքը: Մասնաւոր հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի Հայ վաճառականութեան վրայ գրուած գլուխը:

Է. Մասին առարկան է Հաւատքը (էջ 197-224): Հեղինակը առանձին հատուածներու մէջ կը բացատրէ քրիստոնէութեան Հայոց մէջ ծաւալումը, և Հայոց բերած ծառայութեան բաժինը քրիստոնէութեան գատին ի նպաստ:

Ը. Մասով ընթերցողին կը հրամցուի տեսութիւն մը Հայ Գրականութեան վրայ (էջ 227-249): Մասնաւոր կերպով կը խօսուի Հայ լեզուին և անոր կերպարանափո-

խութիւններուն մասին: Հայ գրականութեան միջնադարեան պարոջներու շարքին մէջ Սիւնեացի կամ Հելլէնարան Դպրոցէն և Արծաթի կամ Հայկական Դպրոցէն վերջ կը դրուի նաև Արարական Դպրոց մը, որուն «ամենամեծ ներկայացուցիչն է Գրիգոր Նարեկացի» կը հաւաստէ հեղինակը: Այս հաւաստումը վերապահութեամբ պէտք է զիմուորել, նկատելով որ, մեր մանաւանդ եկեղեցական դասակարգին մէջ, չէր ընդհանրացած արարերէն լեզուի գիտութիւնն ու արարական գրականութեան ճաշակը:

Թ. Մասը (էջ 245—272) կը պանծացնէ Հայ Գեղարուեստը: Հայ ճարտարագիտութիւնը իր հոյակապ տաճարներով և փառաշուք պալատներով, քանդակագործութիւնը և մասնաւորաբար մանրանկարչութիւնը իր նորագիծ և գեղահիւս արտադրութիւններով, և այլն, իրենց կարգին, կը շնչտեն թէ Հայը իր ցեղային ժառանգութեան մէջ ունի գեղարուեստական ստեղծագործութեան մեծարժէք քանքարն ալ:

Յաջորդ էջերու մէջ (275—304) կը տրուին կարգ մը կենսագրականներ, որոնք զրի առնուած են ի պատասխան հեղինակին կողմէ գրուած շրջաբերական հարցարանի մը: Այդ ձեռնարկը կատարած է Պարբերագիրքի պատրաստողը տղոց տալու համար օգնականի օրինակին ազդեցիկ դասը:

Իր ամբողջութեան մէջ Հայկառանք կը հանդիսանայ ընթերցանութեան շահեկան հատոր մը և կրնայ իրբեւ օժանդակ զիրք օգտագործուիլ ուսուցչին կողմէ Հայոց Պատմութեան և այլ յարակից առարկաներու դասաւանդութեան ընթացքին: Գրքին վերջը կցուած Յատուկ Անուններու Յանկ մը (էջ 305—317) բաւականաչափ զիրբութիւններ կ'ընծայէ բնականաբար, և առաջքը կ'առնէ յոգնեցուցիչ թափառումներու:

Գիրքը ճոխաբար զարդարուած է աւելի քան 120 նկարներով, որոնք կը ներկայացնեն ազգային յիշատակարաններ, Հայ պատմական դէմքեր, ժամանակակից նշանաւոր անձնաւորութիւններ, և այլն: Կան նաև մի քանի կարեւոր քարտէսներ, որոնք ցոյց կու տան հին և նոր Հայաստանի բնական կողմն ու քաղաքական սահմանները:

Հայկառանքի «բոլոր հատոյթը յատկացուած է Մեսրոպեան ձեռնարանի վտիտ պիւտճէին»:

Ն. Վ. Պ.

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ՎԱՐՉԱԿԱՆ, ԺՈՂՈՎԱԿԱՆ
ԵՒ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆՔ

Ս. Աթոռոյ Տնօրէն Ժողովը, սեպտ. 1—30 ամսօրեայ ընթացքին, իրբեւ գործադիր իշխանութիւն և վարչական մարմին, գումարուեցաւ 10 անդամներ, իսկ իրբեւ կրօնական առեւտրէն եւ ընթացած, և զբաղեցաւ եկեղեցական, վարչական, մատակարարական, ամուսնական և ժառանգական գործերով. գլխաւորաբար նուիրուելով Ս. Յարութեան տաճարին մէջ Հայոց սեփական սրբավայրերու շինուածական ձեռնարկութեանց. կարեւոր նորոգութիւններ կատարուեցան Հայկական Գողգոթայի վերնայարկ մասնաւորին մէջ, Հանգերծից բաժանման սեղանին վրայ, և ուրիշ քանի մը մասերու մէջ:

Սեպտ. 19—20 (բչ—գչ) ին, երկու օրուան մէջ երկուս ի նիստ գումարուեցաւ Միաբանական Ընդհ. Ժողովը, որ վաւերացուց Տնօրէն Ժողովէն ներկայացուած Դուրեան Հիմնադրամի տարեկան պիւտճէն, և նկատի առաւ պարտուց շինուածական համար կազմուած բացառիկ պիւտճէն եւ այդ առթիւ Վսեմ. Ոսկան Պէյ Մարտիկեանէ պատուրաստուած մանրամասնեալ տեղեկագիրը: Վաւերացուց այդ պիւտճէին ևս գլխաւոր մասերը, ամբողջականը յետագայով մինչև իրեն ներկայացուիլ նոր տեղեկագիր մը, որուն մէջ պիտի ճշդուին կարգ մը շինուածական և տնտեսական կէտեր, և որուն համար ընտրեց ներքին Յանձնաժողով մը:

Օգոստ. 31 գչ, Որթոտոքս Ասորիներու Պատր. Տեղապահ Գեր. Տ. Նիքիմ եպիսկոպոս, որ հիւրաբար Ս. Քաղաքս էր ժամանած, իր միաբանութեան ընկերակցութեամբ այցելեց Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր, որ, ի ներկայութեան Լուսաբարապետ Տ. Մեսրոպ Սրբադանին և Ժողովական վարդապետներու, պատուով ընդունեց Ն. Գերապատուութիւնը պատրիարքաբանի մեծ դահլիճին մէջ:

Սեպտ. 1 եչ. Ս. Պատրիարքը ընկերակցութեամբ Տ. Մեսրոպ և Տ. Սմբատ Սրբադաններու, և Տ. Տ. Գէորգ, Դաւիթ, Պարգև և Գեղամ վարդապետներու, փոխադարձ այցելութեան գնաց Ասորիներու Տեղապահ Սրբադանին, որ, ամբողջ իր կյանքին հետ, յոյժ յարգալից ընդունելութիւն մ'ըրաւ Ն. Ամենապատուութեան, իրենց վանատան շրջանին մէջ, և յետոյ, ընկերակցութեամբ Դաւանապետ Պ. Նուրեանի, այցելեց Հոյանտայի հիւպատոսարանը, վեհ. Վիլհէլմինա թագուհիին ծննդավայրի տարեկարծին առթիւ:

Սեպտ. 8 եչ. Տնօրէն Ժողովը ի յարգանս Վսեմ. Ոսկան Պէյի, պատուոյ սեղանի մը կազմեց Ս. Աթոռոյ պատկանեալ Պարուն—Տէրի հովոյին մէջ, Բեթղէնէմի ճամբուն վրայ:

Սեպտ. 9 Ուրբաթ, Յրանաական Հիւպատոսարանի Տեղակալ Պ. Լիւսիէն Գօմօ, որ նոր էր ժամանած Ս. Քաղաքս, պատուոյ այցելութիւն տուաւ Ս. Պատրիարք Հօր:

Պետ. 10 չր. Ս. Պատրիարքը, ընկերակցութեամբ Տ. Սմբատ Սրբազանի, Տ. Գեղամ վրդ. և Դիւանապետ Պ. Նուբեանի, մեկնեցաւ Յոպպէ: Յաջորդ օրը, կիր. Տ. Սմբատ Սրբազան պատարագեց տեղւոյն Ս. Նիկողայոս եկեղեցւոյն մէջ, և քարոզեց Ս. Պատրիարք Հայրը: Եկեղեցւոյ աւարտումէն ետքը, Ս. Պատրիարքը ընդունեց տեղւոյն պաշտօնական մարմիններուն այացելութիւնը: Յոպպէի երկ եկիներէն Ազն. Պ. Խաչատուր Թաղտոսեան սիրալիբ ընդունելութեամբ պատուեց Ս. Պատրիարքը և Տ. Սմբատ Սրբազանը իր մերձակայ ազարակի տան մէջ:

Պետ. 12 չր. Ս. Պատրիարքը վերադարձաւ Երուսաղէմ, Տ. Սմբատ Սրբազան և Պ. Նուբեան այցելեցին Ռէմէ, նոյն քաղաքի վանքապատկան ստացութեանց խնդրով տեսակցելու համար տեղւոյն քաղաքապետին հետ:

Պետ. 13 զշ. Ս. Պատրիարքը, ընկերակցութեամբ Դիւանապետ Պ. Նուբեանի, փոխադարձ այցելութիւն տուաւ Ֆրանսական Հիւպատոսարանի Տեղակալին:

Պետ. 14 զշ. Ս. Պատրիարք Հօր այցելեցին Ս. Բաղաքի Անկիլիքան երէցներէն Հայր Պրիմէն և Հայր Մաքսէլ:

Պետ. 15 եշ. Ս. Պատրիարք Հօր այցելեցին Չեխոսլաւաքիոյ Նոր հիւպատոս, Պ. Բատլէկ և Նիր Իսթի Նախկին տնօրէն և Ամերիկեան Փոխ Հիւպատոս Մր. Պլաշֆորտ:

Պետ. 17 չր. Ս. Պատրիարքը փոխադարձ այցելութիւն տուաւ Չեխոսլաւաքիոյ Հիւպատոսին:

Պետ. 18 կիր. Տ. Սմբատ Սրբազան և Դիւանապետ Պ. Նուբեան ամբողջատկան գործով գացին Յոպպէ և Ռէմէ, և վերադարձան յաջորդ օրը:

Պետ. 22 եշ. յանուն Ս. Պատրիարք Հօր, փոխանորդ Տ. Մկրտիչ Սրբազան Աղանունի, ընկերակցութեամբ Տ. Կիւրեղ վրդ. կայարան գրեցաւ ի գիմնարութիւն Պաղեստինի Անկիլիքան Նոր եպ. Գեր. Ճօրճ Ֆրանսիոյ Կրահամ Պրատենի, որ նոյն օրը հասաւ Ս. Բաղաք:

Պետ. 23 ուրբաթ, Ս. Պատրիարքը, եպիսկոպոսունք և Ոսկան Պէյ, ի պատիւ Մր. Պլաշֆորտի, կէսօրէ վերջ թէյասեղանի հաւաքոյթ մ'ունեցան ի Պարոն Տէր:

Պետ. 24 չր. Ս. Աթոռ ժամանեց Արժ. Տ. Թորոս քնյ. Ջուղայեցի, ծանօթ աստուածաբանը, որ տարիներ առաջ Ա տարի ուսուցչութիւն ըրած է, Ս. Աթոռոյ ժառանգաւորացին մէջ: Կը դառնայ Նոր Ջուղայէն, ուր գացած էր Ամիրիկայէն, և ուր կը պաշտօնավարէր շուրջ 30 տարիներէ ի վեր: Վերադառնալով Ամիրիկա, պիտի վերջացնէ տեղւոյն մէջ իր գործերը և պիտի կրկին դառնայ իր ծննդավայրը Ջուղա, հոն, Ամենափրկչեան վանքին մէջ կազմուելիք հոգեւոր դպրանոցին տնօրէնութիւնը ստանձնելու համար:

Պետ. 26 չր. Ս. Պատրիարք Հօր այցելեցին Անկիլիքան Կանոնիկոս Հ. Պրիմէն և Մր. Մարշալ Ֆօքս, որ, պատերազմի տարիներուն պաշտօնավարած ըլլալով Բօր Սայիտի հայոց

գաղթականներն մէջ, հոն հանչեցած էր Ն. Ամենապատուութիւնը:

Պետ. 27 զշ. պատրիարքաբանի զահլիւնէն մէջ, ամբողջ միաբանութեան ներկայութեամբ պատուոյ թէյասեղան մը տրուեցաւ ի յարգանս Ոսկան Պէյ Մարտիկեանի, որ Կարհատեւ րացակայութեամբ մը Սիւրիա պիտի մեկնի վաղը, օգափոխութեան նպատակով: Ս. Պատրիարք Հօր և Ն. Վսեմութեան կողմէ դուարթ և յարգական խօսքերու ոգևորութեամբ և միաբանութեան կողմէ եղանակուած հոգեւոր և ազգային երգերով քաղցր խմբում մը եղաւ այս հաւաքոյթը:

Պետ. 28 զշ. Ոսկան Պէյ մեկնեցաւ դէպի Պէյրութ. Ս. Պատրիարքը առաւօտուն ողջերթի այցելութիւն տուաւ Ն. Վսեմութեան, իր յարակարմին մէջ: Միաբանութիւնը յուղարկ գնաց մինչև վանքին աւագ դուռը:

Նոյն երեկոյին Ս. Աթոռ վերադարձաւ Տ. Տիրան վարդապետ, որ շուրջ ամիս մը առաջ Սիւրիա մեկնած էր, ժառանգաւորաց Նոր աշակերտներու ընտրութիւն համար կատարելու համար:

Ս. Աթոռ վերադարձան նաև Տ. Մատթէոս Սրբազան և Տ. Վրթանէս և Տ. Համադասպ վարդապետներ, որոնք Սիւրիա գացած էին օգափոխութեան համար:

Պետ. 29 եշ. Ամեն. Ս. Պատրիարքը, ընկերակցութեամբ Տ. Կիւրեղ և Տ. Գեղամ վարդապետներու, առաւօտուն ներկայ գտնուեցաւ, Անգլիական մայր եկեղեցւոյ մէջ, Պաղեստինի, Կիւրոսի և Սիւրիոյ Նորնորդ Անկիլիքան եպիսկոպոս Գեր. Ճօրճ Ֆրանսիոյ Կրահամ Պրատենի գահակալութեան հանդիսութեանց, և յետոյ եպիսկոպոսարանին մէջ անձամբ շնորհաւորեց Ն. Գեղապատուութիւնը, իր նորատաց պաշտօնին համար յաջողութեան բարեմաղթութիւններով:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՒ ԲԵՄԱԿԱՆ

ՁԵՆՆԱՎՐՈՒԹԻՒՆ ԺԱՌԱՆԳԱԽՈՐ ԴՊԻՆԵՐՈՒ ԵՒ ԵՐԵՎ ՍԱՐԿԱՍԳՆԵՐՈՒ

Ս. Աթոռոյ վերջին չորս նորոնմաները, Տ. Եղիշէ, Տ. Հայրիկ, Տ. Տիրայր և Տ. Ասողիկ Արեղանի, իրենց համար սահմանուած ներանմանական մեկուսացումի շրջանը ժառանգաւորաց երկու դասարաններու տաճարին մօտ ամոյս առաջին չորս օրերուն, եշ. Ուր. Շր. և Կիրակի, Ս. Աւետիս մէջ աւանդականացած պատշաճ հանդիսաւորութեամբ մատուցին իրենց անդրանիկ Ս. Պատարագները, և անմիջապէս լծուեցան իրենց միաբանական պարտականութեանց:

Սեպտ. Յի շարաթ երեկոյին, Ս. Պատրիարքը, Ս. Յակոբեանց Տաճարին մէջ դպրութեան չորս աստիճանները տուաւ ժառանգաւորաց երկու դասարաններու տաճարին աշակերտներուն և օգնական յոսարարին, և յետոյ կիսաարկաւազութեան ստորին տուաւ անոնցմէ երեքին, Կարապետ Թորոսեանի, Արշակ Գալուստեանի և Յարութիւն Հաւատեանի, որոնցմէ առաջին երկուրը գովելի յաջողութեամբ աւարտած ըլլալով իրենց ուսմանց կանոնական ընթացքը, յօժարութիւն յայտնած էին կուսակրօն հոգեւորականութեան իսկ երբորդը, թէ և տակաւին տարի մը ունէր լրացնելու համար ժառանգաւորացի շրջանը. իր րացաւիկ յաւաքալիմութեանը պատճառաւ արժանի դատուեցաւ միանալու նախորդ երկուրին:

Յաջորդ օրը, Կիր., Ս. Պատրիարքը, ժողովուրդի խուռն բազմութեան եւ ամբողջ Միաբանութեան ներկայութեամբ, սարկաւազ ձեռնադրեց վերալիշեալ երեք կիսասարկաւագները, իրքեւ միաբան Ս. Աթոռոյ, եւ այդ առթիւ քարոզեց: Ներկայացուց ուրաքը, որ սարկաւագութեան աստիճանին յայտարար նշանն է, իրքեւ խորհրդանշան Աստուծոյ սեղանին ծառայութեան: Այդ նշանն է միշտ որ, ըսաւ, հետզհետէ կը ծաւալի եւ կ'ընդլայնուի եկեղեցականին կեանքին մէջ, լանջաց ուրարի կամ «փորութար» փոխուելով քահանային վրայ, կամ «եմփորոն» եպիսկոպոսին վրայ: ցոյց տալով ծառայութեան գործին կամ պարտականութեան աստիճանական ընդարձակումը եկեղեցականին կեանքին մէջ: Յորդորեց ընծայեալները ա'յդ հիմին վրայ ըմբռնել եւ ընդունիլ հոգեւորական կեանքը եւ ծառայութեան բաւարարութեան վրայ կազմել իրենց ապագային ամբողջ խորհուրդը: — Կարապետ եւ Արշակ սարկաւագներ, Ս. Աթոռոյ Միաբանութեան նոր սերունդին պատկանողներուն մեծագոյն մասին պէս, որքեւ ուշխարհէն կուգան մեզի, իրենց ամենէն մատաղ մանկութեան միջոցին ըմպած ըլլալով պատերազմի եւ տարագրութեան բովանդակ արհաւիրքը: Առաջինը՝ Գրըշէհիբի, Անգարայի վիճակէն, երկրորդը՝ Իյաէցի, Կեսարիոյ թեմէն, երկուքն ալ ամերիկեան որբանոցներու սաները եղած են նախ ի Թալաս, յետոյ Նէհր Իպրահիմի մէջ՝ Պէյրութի մօտերը, ապա ի Նագարէթ, ոսկից փոխադրուած են Ս. Աթոռոյ ժառանգաւորացը, առաջինը՝ 1926ին, երկրորդը՝ 1927ին: Յարութիւն ստրկաւագ, քնիկ Այնթապի, թէեւ անձանօթ մնացած է որբութեան տառապանքին, քայց լրիւ ճանչցած է տարագրութեան տարատիւները, իր կեանքին ամենէն ծաղիկ հասակը անցընելով Լաւրանի անապատներուն մէջ, եւ յետոյ պատերազմին սոսկումը՝ Այնթապի վերջին մարտական տաղանայներու միջոցին, եւ ապա Լալէսի մէջ ազգային նախարարութեան ընթացքը կատարել վերջ եկած է երուսաղէմ, 1929ին, երբեք ալ այժմ քսան ամեայ, ժիր, առողջ եւ խոստմնալից երիտասարդներ են արդէն իրենց ապագայ ասպարէզի սեմին վրայ: տակաւին իրենց առջեւ ունին զարդի երեք տարիներու կանոնական ընթացք մը, մինչեւ իրենց քահանայացումը:

Կէս օրէ վերջ, նորընծայ չորս արեղաները եւ երեք սարկաւագները, ընկերակցութեամբ բոլոր միաբաններու եւ նախագահութեամբ Ս. Պատրիարքին գացին Ս. Փրկչի, երաստադիտութեան պահի մը դնել Հոգեւոյ Ս. Եղիշէ Ս. Պատրիարքի գերեզմանին վրայ, եւ հոգեհանգստեան պաշտօն կատարեցին:

Սեպտ. 11, Կիր. Ս. Կուսին Դիւտ Գօտոյ տօնին առթիւ, Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Աստուածածնի գերեզմանին վրայ. ժամարարն էր Ս. Դէորդ վրդ:

Սեպտ. 18, Կիր., Ս. Յակոբիանց Տաճարին մէջ պատարագեց Ս. Վրթանէս վարդապետ եւ քարոզեց Ս. Սիմոն վարդապետ, որ խօսեցաւ մասնաւորապէս քարեպաշտութեան էութեան վրայ: շեշտելով յատկապէս թէ այդ առարկաներուն վրայ պէտք է իյայտ գայ ամենէն աւելի հոգեւոր զգացումով եւ հոգեւոր կեանքի մէջ:

Սեպտ. 21, Դշ., Ս. Կուսին ծննդեան տօնին

առթիւ, առաւօտուն, Ս. Պատրիարքը Հրաւիրաւով մտաւ Գեթսեմանիի Աստուածամօր Տաճար: հանդիսաւոր պատարագ մատուց Պատր. փոխ Ս. Մկրտիկ Սրբազան Աղաւնունի, եւ, քարոզելով, ամենօրնեալ Ս. Կուսին անձին վրայ պանծացուց առարկանութեանց տիպար մարմնացումը, նոյն առեւն անոր հոգեւոր կրթութեան գործին մէջ մասնանշելով իր քարի եւ քարեպաշտ ծնողաց ունեցած նշանակիչի դերը:

Սեպտ. 21, Շբ., Խաչվերացի նախատօնէն յետոյ, Ս. Պատրիարքը, ըստ աւանդական սովորութեան, նախագահեց խաչափայտին Դիւտարի մատուռէն Աւագ Խորան փոխադրութեան թափօրին, որ կատարուեցաւ տպաւորիչ մեծ վայելչութեամբ:

Սեպտ. 25, Կիր., ի տօնի Խաչվերացին, Ս. Պատրիարքը առաւօտուն մատուց հանդիսաւոր Ս. Պատարագ եւ քարոզեց: Խաչին խորհուրդին մէջ ցուցնելով ոչ թէ պատկեր մը վիշտի եւ տրամութեան, որ քրիստոնէական քարոյականի հետ ամենէն անհաշտ վիճակն է, այլ խորհրդանշան մը համբերութեան, բազութեան եւ սիրոյ, որ Աւետարանի ներշնչութիւններէն ծնած հուատարին ամենէն հարազատ պատուէն է: Երեկոյն եւս, Ն. Ամենապատրութեան նախագահութեամբ Ս. Յակոբայ Տաճարին մէջ կատարուեցաւ մեծահանդէս թափօր Խաչվերացի:

Սեպտ. 26, Բշ., Խաչվերացի մեռելոցին առթիւ, Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Փրկչի վանուց բակի քաջողայ սեղանին առջեւ: Ժամարարն էր Ս. Հայրիկ արեղայ. քարոզեց Ս. Հայկազուն վարդապետ, որ խօսելով կեանքի եւ մահուան վրայ, ներկայացուց խաչը իրքեւ քանալի անմահութեան խորհուրդին, քանի որ սիրով եւ բաշտութեամբ եւ բարձր գաղափարներով ապրուած կեանքն է որ հոգիին առջեւ կը քանայ յաւիտենականութեան խորհուրդը, յիշատակի սրբութեան եւ տեւականացման երաշխիքն ալ ընծայելով նոյն առեւն անոր:

Սեպտ. 27, Դշ., Ս. Թորոս Աւագ Բահանայ Զուղայեցի ուխտի պատարագ մատուց Ս. Դիւտարի սեղանին վրայ եւ քարոզեց Կիլիկիոյ Նիթ առնելով Աւետարանի օրուան Տաշու ընթերցումէն, քաջասրբեց թէ Տաճարի տաճարը՝ որուն մէջ կրնայ բնակիլ Աստուծոյ հոգին, մարդուն սիրտը կամ քարոյական կեանքն է միայն, զոր մարդը պահել աւագ պարտականութիւնն է քրիստոնէին:

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԵՒ ԿՐԹԱԿԱՆ

Ուսումնական Խորհուրդը բանիցս զումարուելով խորհրդակցութիւններ կատարեց եւ սնօրհնութիւններ բարձր դպրոցական յառաջիկայ երջանի ծրագրի, դաստիարակութեան ընթացքի եւ կարգապահական զործոց մասին: — Աւակետները, ամէն շաբաթ պէս՝ երկու խումբերու բաժնուելով յաջորդաբար արձակուրդի գացին երուսաղէմի երջակայքի գանազան վայրերը, զիւսերելով Պարոն-Տէրի հովանի մէջ: — Դպրոցական նոր երջանը կը սկսի Հոկտեմբեր ամսուն:

Ս. Արտուշ Զեռ. Մատենադարանին համար ընդունեցանք ձեռագիր հաստ մը Առաքելական Ընթերցումը, զոր կը նախը, ձեռաւոր Արժ. Ս. Պետրոս Բն. Ս. Խաչիկեանի, Գանիւլաբեան Ակնայ Ապուլեյիցի Այրի Տիկին Թագուհի Սէմէրեան, ի յիշատակ իր վաղամեռիկ որդւոյն՝ Հայկազուն պատանեկին: